ٿرجي ٻولي

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد - سنڌ

سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو

سلسلي جو پنجون ڪتاب

ٿر جي ٻولي

مصنف

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌ صوبائي ميوزيم، نيشنل هاءِ وي

حيدرآباد، سنڌ

١٤١٤ / ١٩٩٤ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

ڇاپو پهريون: جنوري، ١٩٩٤ع
تعداد: هڪ هزار

قيمت: ٤٠ روپيا

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
سنڌ صوبائي ميوزيم، نيشنل هاءِ وي
حيدرآباد، سنڌ
۽
مرڪزي ڪتاب گهر نمبر: ٩٧٢
گل شاهه محلو، گاڏي کاتو
حيدرآباد، سنڌ
پاڪستان

هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيو ۽
اداري پاران اشاعتي نگران امين لغاري ڇپائي پڌرو ڪيو.

پيش لفظ

سنڌ ۾ سنڌي ٻولي جُدا جُدا ڀاڱن ۾ ڳالهائجي ٿي، تنهن جي تفصيلي مطالعي جي ضرورت گهڻي وقت کان وٺي پئي محسوس ڪئي وئي آهي. اهڙي مطالعي سان هر ڀاڱي جي مقامي لفظن ۽ اصطلاحن جي ڄاڻ حاصل ٿيندي جنهن سان استادن کي ان ڀاڱي جي اسڪولن ۾ پڙهندڙ معصوم ٻارڙن جي ٻوليءَ جي پروڙ پوندي ۽ کين پڙهائڻ ۾ سولائي ٿيندي. هر ڀاڱي جي عوامي ٻوليءَ مان واقفيت حاصل ٿيندي، جنهن سان سماجي ڪم ڪندڙن، زرعي کاتي جي ڪامگارن ۽ ٻين ڪارڪنن کي ان ڀاڱي ۾ عوام سان هم زبان ٿي ڪم ڪرڻ ۾ سهوليت ٿيندي. وڏي ڳالهہ تہ هر ڀاڱي جي ٻولي لکت ۾ محفوظ ٿيندي جنهن سان سنڌي زبان جي لغات جو دائرو وسيع ٿيندو.

انگريزن جي دور ۾، سرڪاري طور تي هندوستان جي ٻولين جي لساني جائزي (Linguistic Survey of India) جي هڪ وڏي رٿا عمل ۾ آندي وئي جنهن جو سربراهہ جي. اي. گِريئرسن هو. ان رٿا هيٺ سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جو مطالعو جڻ ٻن پيٽين طور ڪيائون، ۽ ان حيثيت ۾ اهو هڪ ساڳئي جلد(Volume III,Part- II) ۾ مرتب ڪيو ويو. ان کي بہ ڪافي عرصو گذري ويو، ۽ انهيءَ قسم جي ٻئي جائزي جي ضرورت انگريزن جي آخري دور ۾ محسوس ڪئي وئي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي هڪ جامع رٿا هيٺ سنڌ جي مختلف ڀاڱن توڙي سنڌ سان لاڳو ٻين صوبائي علائقن ۾

سنڌي ٻولي جڏهن ڳالهائجي ٿي تڏهن ان جي مطالعي جي شروعات ڪئي وئي آهي. ان رٿا موجب هيٺين ٻارهن ڀاڱن ٻولين جا مطالعا ڪيا ويندا:

١. سِبي جي ٻولي	٧. ڪڇي - سنڌي ٻولي
٢.. ڪڇي - ناڙي جي ٻولي	٨. ٿري - ڍاٽڪي ٻولي
٣.ماتيلي - اوٻاوڙي جي ٻولي	٩. اتراڌي ٻولي
۴. ڪاڇي جي ٻولي	١٠. لاڙي ٻولي
۵. لاسي ۽ ڪوهستاني ٻولي	١١. ڪن خاص شهرن جي ٻولي
٦.ماڇر،ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي	١٢. ڪن خاص قبيلن جي ٻولي

’ٿر جي ٻولي‘ هن سلسلي جو پنجون ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب ڇهن بابن تي مشتمل آهي: پنجن بابن ۾ ٿر جي مختلف محاورن ڍاٽڪي، پارڪري، سوڍڪي ۽ ٿري کي سهيڙيو ويو آهي. ڇهين باب ۾ انهي خطن جا پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح وغيره ڏنا ويا آهن. هيءُ ڪتاب سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جي ٻن استادن ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ پروفيسر هدايت پريم ڳڏجي لکيو آهي جيڪو اميد تہ موجوده دور ۾ هلندڙ سنڌي ٻوليءَ جي وقيع ڪوجنا ۾ ڪارگر ثابت ٿيندو.

حيدرآباد، سنڌ ٢١ - جنوري ١٩٩۴ع	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ چيرمين سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو

عنوانن جي فهرست

عنوان		صفحا
مهاڳ		٧
باب پهريون:	سنڌي ٻوليءَ جا محاورا	٩
باب ٻيو:	سنڌي ٻوليءَ جو ٽري محاورو	۴۵
باب ٽيون:	ڍاٽڪي محاورو	٦٧
باب چوٿون:	ٻارڪري محاورو	۱۰۴
باب پنجون:	سرڏڪي محاورو	۱۲۰
باب ڇهون:	ٽر جا ٻهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح	۱۲۵
ضميمو (الف): ٽر جا چونڊ لفظ		۱۳۷
ضميمو (ب): گريئرسن جي ڪتاب ۾ ڏنل ڍاٽڪي ٻوليءَ جا ٻه نمونا		۱۳۹
ضميمو (ج): شاهه جي رسالي ۾ سر ڍول مارو جا بيت ۽ وايون		۱۴۱

مهاڳ

”ٿر“ سنڌ جو هڪ خوبصورت علائقو آهي، هتي واريءَ جون ڀٽون به آهن ته ڪارونجهر جبل به آهي، جيئن سنڌي ٻوليءَ ۾ اُهي ئي گڻ آهن جيڪي سنڌ جي رهواسين ۾ آهن. سنڌي ٻولي سنڌين جي عادتن ۽ اطوارن جي صرف عڪاسي ئي نه ٿي ڪري پر سنڌين جي لطيف جذبن، احساسن ۽ امنگن جو ڀرپور اظهار ڪرڻ جي مڪمل سگهه پڻ رکي ٿي، جهڙا منڙا ماڻهو هوندا هتان جا، اهڙي ئي منڙي ٻولي هُوندي اُتان جي. اهڙي طرح ٿر جي ٿڌي واريءَ جيان نرم نرم احساسن ۽ امنگن وارا ٿري لوڪ به پنهنجي ملڪ ۾ آهڙيون ئي ٻوليون ٻولين ٿا، جهڙا هو پاڻ آهن. ٿر جي اهڙين ٻولين جي لساني ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ جي بيحد گهڻي اهميت آهي. ان ڏس ۾ اسان جو هيءُ قلمي پورهيو، پهرين وک برابر آهي. ”سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري“ پاران ”سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو“ جي سلسلي لاءِ ٿري ٻولي يا ٿر جي محاورن جو اڀياس هن ڪتاب ۾ پيش ڪريون ٿا. سموري ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو محاورو رابطيءَ جي ٻولي "lingus franca" طور رائج آهي، ٿر جا ٿري لوڪ سنڌي ٻولي بخوبي ڳالهائي سگهندا آهن، سمجهي سگهندا آهن ۽ لکي پڙهي به سگهندا آهن. ٿر ۾ سنڌيءَ کان علاوه ”ڍاٽڪي“ به رائج آهي. ٿري عوام ۾ ڍاٽڪي به ايتري ئي مقبول ۽ معروف آهي جيتري سنڌي، ڍاٽڪي هڪ محاورو آهي يا هڪ مڪمل ٻولي آهي؟ هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ اهڙن سوالن تي بحث ڪيو ويو آهي، پارڪر جي ٻولي پارڪري پڻ سنڌي ٻوليءَ جي

ايترو قريب اچي چڪي آهي، جو اسين چئي سگهون ٿا تہ پارڪري هاڻي گجراتيءَ جي پيٽ ۾ سنڌيءَ سان گهٽو گهرو سٻنڌ رکي ٿي.

تہ جي پهاڪن، چوڻين ۽ اصطلاحن کي گڏ ڪرڻ جي اهميت کي محسوس ڪندي، هت اسان چند پهاڪا ۽ چوڻيون ڏئي سگهيا آهيون. جن تي وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙي طرح تہ جي جامع لغت پڻ ترتيب ڏيڻ گهرجي، جيڪا وقت جي هڪ اهم ضرورت آهي.

جامشورو	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
٢-جنوري ١٩٩٤ع	هدايت پريم

باب پهريون

سنڌي ٻوليءَ جا محاورا

معياري محاورو: اهو هاڻي مڃجي چڪو آهي، تہ دنيا جي هر ٻولي (Language) اچارن جي فرق، جملن جي صرفي ۽ نحوي اختلافن سبب ڪيترن ئي محاورن (Dialect) ۾ ورهايل هوندي آهي، ڪا گهٽ ۽ ڪا تورن ۾، فقط ڪي ٿوريون ٻوليون اهڙيون هونديون آهن، جن ۾ ملڪ جي هڪ ڇيڙي وارو ٻئي ڇيڙي جي ٻولي (محاورو) سمجهي سگهندو آهي. ان ڏس ۾ چيني ٻوليءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. جنهن جي لکت بلڪل ساڳي، پر اچار ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق ملندو. چيني ٻوليءَ جو معياري / پيڪنگ محاورو حروف سُرن جي چٽائيءَ سبب نہ رڳو چين بلڪ چين کان ٻاهر رهندڙ هر چيني سمجهي سگهي ٿو، پر ڪينٽن (ڏکڻ چين) وارو محاورو اتر، وچ، اوڀر چين ۽ دور دراز ڪير بہ ڪونہ سمجهندو. چين جو معياري محاورو ملڪ جي اتر (پيڪنگ) ۾ آهي پر سيني ٻولين سان اهو معاملو نہ آهي.

معياري محاورو اهو چاتو ٿو وڃي جو هر ڪنهن لاءِ سمجهڻ جهڙو، چٽو ۽ علمي هجي. پروفيسر رابنس (Robins) معياري محاوري لاءِ هي خيال ظاهر ڪيو آهي تہ: "معياري محاوري (Standard dialect) جي اصطلاح مان ڪابہ غلط فهمي نہ ٿيڻ کپي. اهڙا گفتگو جا طريقا تشابهتي طور محاورا هوندا آهن بلڪل ٻين محاورن وانگر، جن کي جيڪر سماجي ۽ سرڪاري طور محدود

ڪجي ۽ گهڻ بيان ڪجي: (جن جي مقابلي ۾) پسند پيل ايراضيءَ وارن محاورن کي اهميت ڏجي ٿي. اهو خيال انهن جو آهي جيڪي معياري محاورو ڳالهائين ٿا. جي ٻيا محاورا گهٽ آهن، جن کي گهٽ درجي وارا ڳالهائين ٿا، (١). معياري محاورو حقيقت ۾ پراڻو نہ هوندو آهي پر مڪاني محاورن سان ڪن تاريخي اهميت جي حالتن هيٺ اسرندو آهي (٢). معياري محاوري (Standard dialect) جي اصطلاح کي بہ گهڻو ڪم آندو ويو آهي. اڪثر ٻولين جي محققن ٻين ٻولين کي بہ پنهنجو محاورو ثابت ڪرڻ لاءِ دليل ڏنا آهن: جيئن پنجابي ٻوليءَ جي محاورن ۾ سرائڪي ٻوليءَ کي بہ ڳڻڻ جي ڪوشش اڄڪلهہ عام طور تي رهي آهي. ٻولي ۽ محاوري جي فرق بابت رابنس هڪ فارمولو ڏنو آهي جنهن ۾ ٽي نڪتا آهن: پهريون نڪتو ٿي محاوري ۽ زبان جو فرق واضح ڪري ٿو، اهو هي تہ هڪ ٻوليءَ جا اهي نمونا، جيڪي مختلف آهن، پر ڪنهن خاص نوعيت کان سواءِ ٻي ايراضيءَ ۾ ماڻهو سمجهن ٿا، انهيءَ حساب سان انگلنڊ ۾ انگريزي جا مختلف نمونا انگريزيءَ جا محاورا آهن ۽ ويلش، آئرش ۽ اسڪاٽش گڏلڪ مختلف محاورا آهن (٣).

سنڌي ٻوليءَ جا محاورا: جڏهن اسان کي سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءِ اڄوڪي سنڌ جي جاگرافيائي سرحدن کان ٻاهر بہ نظر اچي ٿو تہ ان جو سبب اهو ٿي آهي تہ پراڻي سنڌ جون سرحدون اوڀر، اتر، اولهہ ۾ وسيع هيون. موجوده سرحدن جي هن پار بہ اڪثر خطن ۾ سنڌي ٻولي جا اڪثر محاورا رائج آهن، جيڪي اتي جي مڪاني ٻولين جي اثر هيٺ آهن. بلوچستان ۾ فراڪي ۽ ڪيتراڻي، گوادري ۽ جدگالي، اورمائي، لاسي ۽ ماڇڪو سنڌي ٻوليءَ جا مکيہ محاورا

آهن، جن تي اچان پورو ڪم نہ ٿيو آهي اهي آهن: ڪڇ ۾ ڪڇي محاورو، گجرات ۾ ڪاٺياواڙ (هاڻي سنڌ ۾ بہ) ڪاٺياواڙي ۽ ميمڻي محاورا ۽ سرائڪي ايراضيءَ ۾ ماڇڪو ۽ ٻيا ننڍا محاورا موجود آهن. ان ڏس ۾ پهريائين اهم وڏن محاورن جو ذڪر ڪبو. سنڌي ٻوليءَ جا اهم محاورا هي آهن:

١. سريلو، ٢. وچولو، ٣. لاڙي، ۴. ٿري، ۵. لاسي ۽ ٦. ڪڇي.

محاورن جو لسانياتي جائزو:

سريلي سنڌي: ٻوليءَ جو هڪ اهم گهڻي ايراضيءَ تي محيط محاورو آهي، ان ۾ ڪنهن بہ ٻئي وڏي محاوري وانگر ننڍا محاورا (Sub-dialect) سمايل آهن. ڀيرومل جي چوڻ موجب "خيرپور رياست کان وٺي اٻاوڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين سيوهڻ دادو کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو، ٺوڙي شهداد ڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين سرو آهي اتي جي ٻولي سريلي آهي" (۴). ٽرومپ جي حوالي سان هو لکي ٿو تہ : "سريلي ٻولي جا اُچار ڇٽا آهن (۵)، ڇٽن اچارن مان مراد آهي تہ سر – آواز نمايان آهن ۽ پوري ريت ڪڍيا وڃن ٿا، ان جي وضاحت اها آهي تہ اتر (سري) ۾ ڇٽبو "ڇياٺون" تہ لاڙ ۾ ان جو اچار ٿيندو: ڇٺون يا ڇيٺون، اڳتي ٻين مثالن مان بہ واضح ڪنداسين. اتر (سري) جي محاوري ۾ لاڙ جي محاوري جي مقابلي ۾ هڪ هي فرق آهي جو سري ۾ "آ" يا " اَ" جو سر آواز ٿري لاڙ طرف جي محاوري ۾ "اِ" يا "اِي" ٿئي ٿو. مثلاً:

سرو	لاڙ	سرو	لاڙ
جَن	جِن	جاتي	جِتي
تَن	تِن	تاتي	تِتي
ڪَن	ڪِن	ڪاتي	ڪِتي

پيرومل لکي ٿو تہ: جنهن، تنهن ۽ ڪنهن جي پهرئين حرف تي زير آهي ۽ جمع ۾ جَن تَن ۽ ڪَن تي بہ زير اچي ٿي ۽ انهي ڪري اتر جو اچار صحيح آهي (٦). پر پيرومل جو اهو لکڻ صحيح تہ آهي تہ اتر ۾ جيڪو جاڏي، ڪاڏي ۽ تاڏي چيو وڃي ٿو ان جو لاڙي اچار جيڏي، ڪيڏي ۽ تيڏي آهي (٧). حقيقت ۾ لاڙ ۾ جيڏانهن، ڪيڏانهن ۽ تيڏانهن چيو ويندو آهي. اڪثر اوسرگ ڪري جيڏان، ڪيڏان ۽ تيڏان بہ چون ٿا. جيڏي، ڪيڏي وغيره بہ ڪٿي اتر ۽ وچولي ۾ ڪم اچي ٿو. سريليءَ ۾ ڪن حروف صحيح ۾ "ر" جو آواز مليل آهي مثال: ڊ – ڊر ٿ – ٿر ۽ ڍ – ڍر تحرير ۾ صورتخطي ساڳي رهي ٿي پر جي اچار موجب لکجي تہ ڊپ بدران ڊرپ، ڪٿ بدران ڪٿر.

ڪي حروف صحيح هڪبئي سان تبديل ٿين ٿا. اڪثر ڳالهائڻ وارن کي ان جو احساس ڪونہ ٿو ٿئي. پر اهو ثابت ٿي چڪو آهي تہ اڪثر اتر جا ماڻهو "ش" ۽ "ڇ" کي پاڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏين ٿا، جيئن:

شڪارپور	ڇڪارپور
مڇي	مشي
مڇر	مشر
ڇورو	شورو

سري جي محاوري ۾ عدد جمع "آن" ملائڻ سان ٺهي ٿو. لاڙ "اون" ملائڻ سان، مثال :

واحد	جمع (لاڙ)	جمع (اتر)
ڪارڪ	ڪارڪون	ڪارڪان
تنگ	تنگون	تنگان

"آن" پڇاڙي فارسي، پنجابي ۽ سرائڪي وغيره ۾ اچي ٿي. ٻيو ته اتر (سري) جي ٻولي ۾ لفظن جي پڇاڙي ۾ حرڪت پيش () جي آهي. لاڙ يا ٻين پاسن ڏي لازمي طور زير يا ڪٿي ساڪن آواز محسوس ٿيندو آهي. مثال:

سرو	لاڙ
ويهُ	ويهه
گهرُ	گهر
اُٺُ	اُٺِ
ڳڻُ	ڳڻ
واڳڻُ	واڳڻِ

حرڪتن جي آوازن تي پوري زور ڀرڻ ڪري لفظ چٽا ٿين ٿا. سريلي محاوري جي اها خصوصيت لسانيات جي ماهرن پسند ڪئي آهي. صرف نحو جي خصوصيت جي لحاظ کان سريلي جا ٻيا هيٺيان نڪتا اهم ۽ الڳ آهن:

جنس : ڪي اسم جيڪي ٻين هنڌ مذڪر آهن سري ۾ اهي مونث اسم آهن: جيئن رت نڪتي آهي، لاڙ طرف ائين ڪونه چئبو. اڪثر اتر طرف "اولاد" به مونث طور ڪم اچي ٿو.

ضميري پڇاڙيون: سري ۾ آيس ۽ چوندس بدران چون "آيم" ۽ "چوندم."
فعلن جون پڇاڙيون: اتر ۾ ايندا سين جو اچار ائين ڪيو آهي جو "ايندا سي" معلوم ٿيندو.
مضارع : "ڪريان" جي "ر" سري ۾ ٿئي اچارجي، ان جو اچار "ڪيان" ڪجي ٿو. مثال "مان ڇا ڪيان؟"
زمان حال استمراري: گرامر موجب "آءُ اچان پيو" چوڻ صحيح آهي، پر سري جي محاوري ۾ "آءُ اچان پيو ٿو" چون.
زمان ماضي مطلق: سري ۾ "هو وَيو" چئبو آهي. پيرومل جي چوڻ موجب زمان حال ۾ "وڃڻ" جي واو تي زير آهي ان ڪري ماضيءَ ۾ بہ زير قائم آهي، اهو وڏيڪ صحيح آهي.
ماضي معطوفيءَ: "ماني ڪايو اچان ٿو" بجاءِ چون "ماني ڪايون اچان ٿو"
اسم مفعول: ڳايو کي ڳاتو، پايو کي پاتو چون. اڪثر لفظن ۽ جملن ۾ سري جون خصوصيتون آهن.
اسم تصغير : ياء "ياڙا"، هتي" هتڙي" هونئن ٻين خطن ۾ بہ "ڙو" پڇاڙي سان لفظ آهن. جيئن : پارڙو، ننڍڙو، پر سري ۾ انهن جو هڪ تاثر آهي. سري جي ٻولي تي سرائڪيءَ جو بہ اثر آهي. ڪي خاص مقامي ۽ گهٽو ڪم ايندڙ لفظ بہ آهن :

پوتار (سائين)	مانتو (مون چيو)
پٽڪي (پاٽي)	ٺوڪو (ٺويو)
ڪار (گم)	موزان (رمزون)
ڪاڪي (ڇوڪري)	بگي (گاڏي)

هي فقط صرف نحو جا ڪجهہ نڪتا آهن ۽ ڪن مخصوص لفظن

جي اچار جي ڳالهہ آهي، پر هڪ مڪمل ۽ اهم محاورو پاڻ هڪ سونهن رکي ٿو، اها سچي سونهن يا نيارو رنگ رڳو ڳالهائڻ تائين محدود هوندو آهي. پڙهيل طبقو پنهنجي سڄي لکپڙهہ معياري محاوري ۾ ڪندو آهي. سري جو محاورو هڪ اهم محاورو آهي، ان کي وڌيڪ چٽو ڏيکارڻ لاءِ هيٺ ڪي جملا ڏجن ٿا:

مان تو هيڏي آ (مون چيو هيڏانهن اچ).

من ڪاڏي پيو تو وڃين (پيارا ڪيڏانهن پيو وڃين).

ڪلهہ توهان ڏي اچان پيو (ڪلهہ توهان ڏانهن آيس پئي).

تون ڪري چوينس (تون چوينس).

چيو مانءِ نہ (مون توکي چيو).

هتڙي تہ ڪير پيي نہ آيو آ (هتي) ڪير بہ نہ آيو آهي).

اتر جي بوليءَ جي ايراضي جيئن تہ وسيع آهي، تنهن ڪري ان ۾ ڪيترا ننڍيا محاورا (Sub dialects) بہ آهن. شڪارپور طرف ڳالهائڻ جي هڪ جهيلار آهي. لهجي جي نرمي ڪري اتي جي بوليءَ کي محققن مٺي بولي سڏيو آهي.

وچولي جو محاورو: اتر ۽ ڏکڻ سنڌ (لاڙ) جي وچ وارو علائقو ايراضيءَ جي تقسيم موجب وچولو سڏجي ٿو؛ ان جي ڪري وچولي جي سنڌيءَ کي محاوري جي لحاظ کان وچولو سڏجي ٿو. پيرومل جي لکڻ موجب وچولي جون حدون "ڪنڊياري تعلقي ۽ دادو تعلقي جي اتر واري پاڳي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙيءَ تائين آهن" (٨). هن علائقي کي ۽ خاص طور نوابشاهہ ضلعي کي ساهتي پرڳڻو بہ چئجي ٿو. وچ ۾ هجڻ ڪري هتان جي زبان ۾

هڪ قسم جو توازن آهي. اتر ۽ لاڙ جا ٿورا ٿورا اثر آهن. سيوهڻ ۽ توشهري جهڙا علمي مرڪز هن محاورن جي ٽيڪ رهيا. لاڙ ۾ چون ”ڇيو آهيس،“ اتر ۾ چون ”ڇيو اٿس“ ته وچولي ۾ چوندا ”ڇيو اٿائين“ هونئن عام گفتگو ۽ سري جي محاوري سان هم آهنگ آهي.
وچولي جا ڪي خاص لفظ هي آهن:

لڳلڳو – لغلام ترٽي

ڏوڪڙ– پئسو

ڪوڙ – گهٽو

ڪاڪي پيرومل ساهتيءَ جا خاص اصطلاح هينيان لکيا آهن:

ڀيري جو ڪمي هڻڻ (مفت ۾ ڪم ڪندڙ).
پنجوءِ جي پڻ ساڻ هڻڻ (واجبيءَ ڪان وڌيڪ گهرڻ).
پنجوءِ جا پنج ڪٽڻ (ٻارهوئي ڪوٽ). (٩)

پهاڪا:

اول پيٽ پنجوءَ جو پوءِ ٻار ٻچا.
ڦلوءَ واٺي رات وهاٺي، ڳالهين ڪندي ڳوٺي ڪاٺي.
اهڙي جٽ ڪيائين جهڙي ٻرڙي ڪئي ٻارن سان.
چٽي چنيجن جي پرڻ تي پيئي.
ٻرڙي پوي نه ٻاجهه، ير ۾ ٿو پاءُ مري.
ٻيو هرڪو اچٽو وچٽو، پمو ٽاٽائي. (١٠)

وچولي جي ٻوليءَ ڪي ٺيٺ ٻولي ٻه چيو ويو آهي، ڇو جو ان ۾ لفظن ۽ جملن ۾ توازن آهي. هينيان چند جملا مون وچولي جي رهاڪن جي زباني ٻڌا آهن:

باغ وٺان لنگهندي مون ڏٺو ته ڪيترا وڻ سڪي ويا هئا، سار سنڀال نه هئي، سڄو باغ اجڙيو پيو هو.
پنهنجي ياءَ کي چئبو ته سياڻي مون وٽ اچي.
هو ڪالهه هيڏي آيو هو.
لاڙي: حيدرآباد ۽ ٺٽو ضلعو عام طور لاڙ جا علائقا آهن. بدين ضلعو حيدرآباد ضلعي مان ٺهيو آهي. آئون اصل لاڙ جو رهاڪو آهيان. منهنجو ڳوٺ پير فتح شاهه، تعلقو ۽ ضلعو بدين آهي. آئون تعليم جي سلسلي ۾ حيدرآباد، نواب شاهه ۽ ٻين هنڌن تي رهيو آهيان، پر پنهنجي ڳوٺ سان مسلسل رابطو رهڻ ڪري اتان جي ٻولي کان گهڻو واقف آهيان. اهو منهنجو ذاتي خيال آهي ته جيڪڏهن سنڌي زبان کي ٻن بنيادي ۽ وڏن محاورن ۾ ورهائجي ته اتر (سرو) ۽ لاڙ جا ٻه وڏا محاورا آهن. ٻيا سڀ ننڍا محاورا انهن ۾ سمايل آهن. لاڙي محاورو هڪ وسيع ايراضيءَ تي پکڙيل آهي ۽ ان ۾ ڪي ننڍا محاورا آهن. حقيقت ۾ لاڙ هڪ ثقافتي ايڪو به آهي. لاڙ جي لفظي معنيٰ "لڙيل" يا "هينيون" آهي. پيرومل "لاٽ" مان "لاڙ" ٿيڻ جو اندازو لڳايو آهي. جئن سنسڪرت ۾ "للاٽ" مان سنڌي ""نراڙ" ٿيو، يعني ته "ٽ" جو "ڙ" ۾ بدلجڻ. شاهه عبدالڪريم بلڙي واري (١٥٣٨ـ ١٦٢٣ع) "ڏکڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي. پر "لاڙ" بدران "لاه" چوي ٿو.

جي اُتر جي لاه سڄڻ سڀ پرڪٺا
ري پانجي ڪنٺي، سير ٻري نه ٻاهه.

لاڙ جي سرحد، ڏکڻ ۾ ڪڇ جي رڻ سان ملي ٿي، جيڪا ١٩٤٧ کان پوءِ بند آهي، نه ته مستقل رابطو هو. ڏکڻ اولهه ۾

سمنڊ آهي اتان ڪا لساني / محاوراتي سرحد نہ آهي. عام طور لاڙي محاورو معياري محاوري کان ٿريل آهي. لاڙي محاوري جا ڪي وينجن (Consonants) معياري محاوري وانگر نہ آهن. مثال "گھر" وسرگ کي اوسرگ ڪري "گ" اچارجي ٿو. جيئن "گھر ۽ گھوڙو" چوڻ بدران "گر ۽ گوڙو" اچارجي ٿو.

سپ ڌوڪٽا (Plosmes) وسرگ لاڙيءَ ۾ اوسرگ ڪري اچارجن ٿا. مثال طور :ٻ ڌ، ڍ،۽ جهہ، کي ب، د، ڊ، ۽ ج ڪري اچارجي ٿو. لفظن جا مثال هيٺن آهن:

ڏور	ڊور
ٻَت	بَت
ڌار	دار
جهوڪ	جوڪ

ڀيرومل جي خيال ۾ اوسرگائي داردڪ ٻولين جي اثر سبب آهي.

گسڪيدار اوسرگ آوازن غ ۽ خ کي گ ۽ ڪ ڪري اچارجي ٿو. ف ۽ ڦ پاڻ ۾ بدلجن ٿا. فوٽو (Photo) کي چون ڦوٽو ۽ ڦلا کي چون فلا. اهڙي طرح اڪثر سر آواز ننڍا ٿي وڃن ٿا. لفظن ۽ ان جا مثال هي آهن:

معياري	لاڙي
ڪيائون	ڪئون
چيائون	چئون
سڏيائينس	سڏئينس

ڪن لفظن ۾ معياري محاوري جي بلڪل اُبتڙ سر آواز وڌيل ملن ٿا:

لاڙي	معياري
حجام	حجم
نراڙ	نرڙ

لاڙي محاوري تي پاڙيسري محاورن جو اثر آهي. ان جون سرحدون اتر ۾ وچولي جي محاوري سان، اولهه کان لاسي / ڪوهستاني محاوري سان، اوڀر کان ٿري ۽ اوڀر ڏکڻ ڪنڊ کان ڪڇي محاوري سان ملن ٿيون. ڪنهن بہ محاوري تي معياري محاورن جو اثر تيڻ مواصلات جي سبب آهي. معياري محاورو آهستي آهستي اثر انداز ٿي رهيو آهي. ريڊيو جو هن اثر ۾ خاص هٿ آهي. اڪثر لاڙي محاوري ۾ تلفظ جو بگاڙو ۽ ڪٿي صنعت تقليب ملي ٿي. جيئن لعنت مان نالت ونواهہ مان وناهہ، سُيون مان سيويون ۽ ڏهہ مان ڏوه.

ڪڇيءَ جو اثر لاڙ ۾ اڪثر ليندو . ڪڇيءَ وانگر لاڙيءَ ۾ بہ "ايندو" بدران "اچيندو" " ڪاڏو آهيم" بدران "ڪاڏم آهي" چون پيو بہ ڪيترو اثر ملندو، ان جو سبب ماڻهن جي اچ وڃ ۽ مٽي مائٽي آهي، اچارن جي هڪ جهڙائي:

ڪڇي ۽ لاڙي	معنيٰ
ڏِڙهو / ڏڙهو	بال – ڪينهون
ڳَڙڻ ڳنهڻ	ونڻ
سيپ / سِيپ	سَپ
وڃڻ	وڃڻ
مِسيت / مسيت	مسجد

لِکَ وار	توري دير ۾
ڏناڻو	ڏنيو – زخمي ٿيو

ڪوهستان ۽ ٿر جو ٻہ اثر لاڙي محاوري تي موجود آهي. مون ۱۹۷۵ع ۾ پنهنجي ڪتاب "لاڙ جي لغات" ۾ محاورن جي اثر ۽ لاڙ جي ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ بابت لکيو هو تہ: "سنڌيءَ ۾ اتيت ان ماڻهوءَ کي چئبو آهي، جيڪو سچو هجي. لاڙ ۾ هي لفظ عام ڪم اچي ٿو. جي ڪنهن ماڻهوءَ کي اولاد نہ هجي تہ ان کي نانگو چئبو. ڪو ماڻهو مسڪين نظر اچي تہ ان کي اٻالو چون، اهڙن لفظن جي معنيٰ جي فرق ۾ باريڪ بينيءَ سان نظر ڪبي، مثال طور: ڪاڏي پيتي جي طلب کي "بک ۽ اڃ" چئبو، حقي تماڪ جي طلب وقت "ٻاڙ" لفظ ڪم آڻبو. چانهہ جو ڪو ماڻهو گهڻو استعمال ڪري تہ ان کي چانهہ جو "ٻانڌائي" چئجي.

سنڌيءَ ۾ ڪاٺيءَ جي لڪڻ جو مثال وٺو تہ ظاهر ٿيندو تہ خاص طور لاڙي محاوري ۾ لڪڻ جا ڪيترائي قسم ۽ نالا آهن: "تلهڙ" اهڙي وڏي لڪڻ کي چئبو جيڪو تازو ڪپيل ۽ لچڪيدار هجي. سڪل ننڍو لڪڻ "ٻانئو" سڏبو. چار مانِ پٽيل ننڍي ۽ سنهي ٻانئي کي چامڪ چئبو. وري اڻ سوئيل لڪڻ کي ڇانيو چئبو، ٿلهو هجي تہ ڏُڪو چئبو، ڏڪي کي هڪ پاسي مٺو هجي تہ ان کي گهوٻاٽو چئبو. وڏو ڏڪو ڏنڊو سڏبو. ٻيا لاڳاپيل لفظ: چابڪ، مولڙو، مهري، لٺ، سونٽو ۽ ڳن وغيره آهن (۱۱).

گرامر جي نڪتن جي لحاظ کان ڏسجي تہ لاڙ جي ٻوليءَ ۾ منفرد اچار ملندا. اڪثر لفظ جي تقليب بہ دلچسپ نموني ٿئي ٿي: ٻجڻ کي جٻڻ ۽ ٻجٽو کي جٻٽو چيو ويندو آهي.

اسم :

ياقب	(يعقوب)
ماڙهو	(ماڻهو)

ضمير :

ائين	(اوهين)
توان	(توهان)
اوان	(اوهان)
آنجو	(اوهان جو)
تون جو	(تنهنجو)
مون جو	(منهنجو)
ڪينجو	(ڪنهن جو)
پانجو	(پنهنجو)
جين	(جنهن)
تين	(تنهن)
ڪچاڙو.	(ڇا)
ايڙو	(اهڙو)
جيڙو	(جهڙو)

فعل:

ويچ	وڃج
اهيان	آهيان

مضارع:

چَئان	چوان
ڪان	ڪانوان
وِڃان	وَڃان

اهڙي طرح معياري محاوري کان تلفظ ۾ فرق گهڻو آهي. ڪي

مخصوص مقامي لفظ آهن:

ڀَٽون : (وچون) ڏار: (دال) اٽاٽو: سانڌاٽو (آچار)

مچڻ : (متان)، نڳارڻ ماترائڻ : ٽاڏارڻ (پرچائڻ ٻار کي)، آڏو (اوٽ ۾)، واڇان (بيوقوف).

لاڙي محاوري ۾ مخدوم احمد ڀٽي، شاهه عبداللطيف، خواجه محمد زمان، سانوڻ فقير، محمد خان ٽالپر، احمد ملاح، الهه بچايو جوڻيجو، علي مراد چانڊيو ۽ ٻين ڪيترن شاعرن جو ڪلام جَڙيل ۽ جُڙيل آهي. هن هيٺ فقط ڀرين ٽن شاعرن جا ڪجهه شعر ڏجن ٿا:

سڏ سٽي پرينءَ جو، وانگي جي نه ورن
ڪوڙي دعوىٰ دوست جي ، ڪچاڙي ڪي ڪن.

(مخدوم احمد)

گهوريان هي جهان، هو پڻ گهوري ڇڏيان
پلڪ پريان سان، جي مون سري جيڏيون.

(خواجه محمد زمان)

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو
منهنجو ڪچاڙو، ڀينر هن ڀنڀور ۾.

(شاهه)

سنڌو تان ڪوه، پر وکين آهي وترو
وجيو ڪاڪ ڪنڌين ۾، ڀهس ڀڪيءَ جڻن ڀوءِ،
اِن ڪر سنڌو ڪوه، ميو ماٺو نه ٿئي.

(شاهه)

ايڪ قصر در لک، سهسين ڪٽس ڳڙکيون
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.

(شاهه)

وجو سب موتي، آئين جي ورن واريون
ڪانھ ھلندي ڪيچ تي، ڪريو مَ ڪوتي
ڪديم ڪا چوتي، وڌم جوڳ جتن سين.

(شاھ)

ماڙھو ڏيئي ميھڻا، مون کي ڪندا ڪوھ
جو چوريءَ ۽ چوھ، سا پتون تيندي پير تي.

(شاھ)

متو آھين مچ، تلھا تو ٿونا ھٽين
توجا پاڻئي اُڇَ، تنھن پاڻيءَ پنا ڏينھڙا.

(شاھ)

ٿــري: ٿري محاورو سنڌيءَ جو ھڪ اھم محاورو آھي. لاڙ وانگر ٿر ۾ ھڪ ثقافتي ايڪو آھي. لاڙي وانگر ٿري ۾ به اوسرگائي آھي، جنھن تنھن، ڪنھن ۽ ڪڏھن بدران جين، تين، ڪين ۽ ڪڏين چون. خاص اسمن کي اچارڻ جو به ٿرين وٽ پنھنجو طريقو آھي. آچار کي آچاريو، سومار کي سوماريو، ھيرو کي ھيريو ۽ ٻچل کي ٻچو يا ٻچايو چون. لاڙ جي مينگھواڙن ۾ به اھو طريقو رائج آھي. ضمير ۾ مون کي مين ۽ پنھنجو بجاءِ پانجو چون. صفتن ۾ لاڙ سان گھٽي ھڪجھڙائي آھي. چڱو کي ڀلو يا ڪاشو (خاصو) چون.
فعل: ٿر ۾ فعلن جو پنھنجو ھڪ سرشتو آھي جنھن ۾ ھڪ ته ساڳين فعلن جون مڪاني صِورتون ڌاھجن ٿيون. ٻيو ڪي فعل مڪاني آھن. پھرئين جو مثال ھي آھي جو ماضيءَ جي صيغي ۾ اڏيو، ٻڌو، اگھيو، ماريو، ڦٽيو وغيره جي بدران چون اڏاڻو، ٻڌاڻو، اگھاڻو، ماراڻو ۽ ڦٽاڻو. مڪاني فعلن ۾ ”وھيو“ ھڪ عام فعل آھي

يعني ويو يا هليو ويو. ”تر ۾ ”پڻ“ کي ”پَڻ“ چون، پڻ اڪثر ”پر“ جي مفهوم ۾ چون، ”تر جي خاص ڳالهه هيءَ آهي تہ اتي مڪاني لفظن جو هڪ وڏو ذخيرو آهي، جنهن کي صحيح معنيٰ ۾ گڏ ڪري تجويز ڪرڻ کان پوءِ ئي محاوري جو صحيح اپياس ڪري سگهبو. مثال:

سائيڪو	سٽ پره اونهو کوه	اپارڻ	همتائڻ
پاروڙي	ڪتي	آهار	ڪاڏو
دونس	ڪنگهہ	آجڪو	گذران
تونس	اڄ	ٽدولي	اجائي ڳالهہ
گاستيل	گاسليٽ	آڙيڪاپ	اڙينگ
بتلڻ	بدلڻ	آرساڻو	سستي
جناور	جانور	چس	مزو

رائچند هريجن ڍٽ جي مناسبت سان اڪثر ٿري ٻوليءَ کي ڍاٽڪي سڏيو آهي. هڪ چارٽ ۾ تر ۽ پارڪر جي مختلف علائقن جي ٻوليءَ جو ذڪر ڪيو اٿس، اهو هي آهي:

سنڌي	ڍاٽڪي	مهراڻو	پارڪر	سامروٽي
هتي	ات اتڪڻ	هٿي	اوتان	هوئي هنڌ
هوس	هتو	هندس	هتو	هنتو
هيڏانهن	ايڻ	هيڻ	آئين	هيڻا
ڪيڏانهن	ڪيڻ	ڪيڻ	ڪيئان	ڪيڻ
پوئتي	پڇو	پاهون	پاڇو	پاهون. (١٢)

حقيقت ۾ ڊاٽڪي ئي ٻولي آهي. ٿري محاوري ۾ به علائقي علائقي ۾ فرق ملي ٿو، جيڪو اوله ڏي بدلبو لاڙي محاوري ڏي وڃي ٿو. ٿر ۾ ڪيترا شاعر ٿي گذريا آهن جن جو ڪلام مشهور آهي. ريٽن رسمن، سيپتا ۽ جيوت جي مختلف شعبن مان به ٿر جي لفظي ذخيري جي شاهوڪاري معلوم ٿئي ٿي. رڳو ڳاهن جا قسم ڳڻجن ته به هن ڳالهه جو اندازو ٿي ويندو.

شاهه جي ڪلام ۾ ٿري محاوري جو اپياس ڪبو ته پڙان ڳالهه جا اهڃاڻ ملندا ته هو ٿر کان واقف هو. شاهه جي رسالي جي حوالي سان ٿر جون به ادبي خصوصيتون آهن. هڪ سر سارنگ ۽ ٻيو سُر مارئي؛ انهن ٻن ڳالهين کي ٻين به ڪيترن شاعرن ڳايو آهي پر شاهه صاحب جي ڪلام جو جيڪو ادبي معيار آهي سو تمام مٿاهون آهي، ٿر جي ٻولي، ثقافت ۽ تاريخ کي شاهه صاحب امر ڪري ڇڏيو آهي. ٿري محاورو هوندڙن ته شاهه جي رسالي جي اپياس جي لحاظ کان انهن ٻن سرن ۾ نمايان آهي، پر هيٺيان چند بيت ٿري محاوري جي مڪمل نمائندگي ڪن ٿا:

تاجا ٿر ٻر جهل، پپون پائر پٽ ۾
سيئي ساريو سومرا، اڇي آب اڇل
سانيين ڏنم سل، ڏني جن ڏينهن تيا
جت ڪرڙ ڪنا ۽ ڪاهيوَن، پال پڪا ۽ پڪ
سرهيون سي سرتيون، حاضر پاسي حق
مارن سين ماڻيان، شال منداڻي مڪ
ڪيڪاريان خلق، جا ٿر جائي ۽ ٿوهرين.

سچڻ گهڻو سهڻا، ٽاٽا سندن ٽوهه
ريلو ڏني روح، جو ڪائي سو ڪامي مري
منهنجو تور تلين ۾، چيواٽو چاري
ڊائي ڍٽ ڏاري، آهيم اٽي مينهڙي.

حقاٽو هُت ٽيو، آٽون هِت بندياٽي
ساري ساڏوهين ڪي ڪوٽين ڪوماٽي
لڳين لوهه لطيف چئي، وينس وساٽي
منڌ مارو جي نه لهي ڪپت ڪجاٽي
سمن سچاٽي، اٽي آهيم ان سين.

ٻُري نه ٻڪر دانهن، يوڻ پٽڪو نه سٽان
ميان ماروٽڙن جا اوٽا ڏنم آنهن
جن سانيڪا سنجيا، سيِ ڏٽي ڪيتي ڪانهن
پڪا ڪٽي پرانه، جيڪس لڏيو لوٽڙ يارين.

مٿين چند بيتن مان ٿريءَ جو تاثر ملي ٿو. ڪم آيل ڪن لفظن
جون معنائون هن ريت آهن:

ٽاجا	اوطاق
سل	سوراخ
ڪرڙ ڪنا،	ڪرڙيون
ڊائي	پروگرام ملڻ جي رٿ
تور	هڪ جيڏيون، هڪ ئي وقت چاول
آئي	وئي

ساڏوهي	چار –ڪپڙ
سانيڪا	سٽ پرهه اونها ڪوهه
سمن	وعدو
ٽوهر	پوٽو
ڪامي	سڙي

جيئن شروع ۾ عرض ڪيو ويو ته ٿر هڪ ثقافتي ايڪو به آهي، انهي لحاظ کان منفرد آهي. ڪيترين صرف نحو ۾ آراڌيون ۽ مقامي لفظن جو پنهنجو اچار اٿس ۽ ڪيترين ڳالهين ۾ ٿري محاوري جي هڪ جهڙائي لاڙي محاوري سان آهي.

ڪڇي محاورو: ڪڇ (انڊيا) جو علائقو گڏيل هندوستان ۾ سنڌ کي ثقافتي ۽ لساني لحاظ کان قريب هو. ١٩٤٧ع کان اڳ سنڌ جي اوير ڏکڻ ۾ پکڙيل هن علائقي جو لاڙ سان خاص ڳانڍاپو هو. هاڻي سرحد جي ڪري اهو لساني، سماجي ۽ ثقافتي لاڳاپو نه رهيو آهي پر ماضيءَ ۾ ڪڇ وارن جي سنڌ ڏي اچ وڃ تمام گهڻي رهي آهي. لاڙ ۽ ڪراچيءَ ۾ ان ڳالهه جا نشان اڃان به موجود آهن. هاربي، ڪانٽي ۽ نوڪريءَ لاءِ سوين ڪڇي سنڌ ڏي ايندا رهيا. ٻنهي خطن جي ماڻهن خاص طور پيرن، سومرن، سمن، اڏيجن ۽ ڪنيرن وغيره جون پاڻ ۾ صدين کان مٽيون مائٽيون ٿينديون رهيون. اڄ به سومرن جا پاڙا "ڪڇي سومرا" ۽ "سنڌي سومرا" به پٽ سڏجن ٿا.

آئون گبو، "آئون" گولاڙو، آئون ٻي پٽو آئون ٻي پاڙو"

(سانوڻ فقير)

ڪڇ وارن جي پنهنجي خيال يا ڪن هم خيال ماڻهن جي سوچ موجب ڪڇي اڄ هڪ جدا زبان ليکجي ٿي، پر بنيادي سٽاءَ کي ڏسجي تہ اها سنڌيءَ جو هڪ اهم محاورو آهي. مثال طور هنن جملن کي ڏسجي:

آئون وڃان ٿو (سنڌي).

آئون وڃان تو (ڪڇي).

(هي ساڳيو ڪڇيءَ وارو اچار لاڙ ۾ تر ۾ بہ آهي).

هُو ماني کائڻ ايندو (سنڌي).

آو ماني کيڻ اچينيدو (ڪڇي).

(هي ساڳيو ڪڇيءَ وارو اُچار لاڙ ۾ تر ۾ بہ آهي).

ڪڇي ڀائرن جي جذبن جو احترام ڪندي مختصر طور ڪڇيءَ جو هڪ محاوري جي حيثيت سان جائزو حاضر آهي. بقول ڀيرومل جي "ڪڇ" سنسڪرت جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو آهي. ڪڇ اُپيٽ آهي ۽ ٽن پاسن کان سمنڊ اٿس (١٣). ڪڇيءَ کي اڪثر ڪڇڪي بہ سڏيو ويو آهي. ڪڇ ٧ صدي عيسويءَ ڌاري سنڌ جي هٿ هيٺ رهيو آهي. سنڌ جي حڪومت ڪري ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪڇ ۽ ڪانياواڙ ڏي ٿيو. ڪيترين ڳالهين ۾ ڪڇي ۽ لاڙي محاورا هڪ جهڙا آهن:

اچارن کي سسائڻ، جئن "ڪياٿين" بدران "ڪٿين" "چياٿينس" بدران "چٿيس".

"هہ" (وسرگ) نہ اچارڻ، "ڪنهن" کي "ڪين" ۽ "جنهن جو" کي "جينجو" چوڻ.

اڪثر حرف صحيح کي خارج ڪرڻ، جئن "ت" يا "ٽ" ڪڍي

ڇڏڻ، اِتان، تتان، ڪٿان ڪي اِتان، تِتان ۽ ڪٿان چوڻ. شاهه جي ڪلام ۾ به اهي اچار ملن ٿا.

ادا اتاڻين ڪو وِڃو ساٿ سڄڻ جو.

يا ڪِٿان سڪڻين سپرين ڪاسائڪي ڪار.

جمع ۾ لفظ جي پڇاڙيءَ "اين" ملائيندا آهن. جيئن گهر= گهرين، ماڻهو= ماڻهين، جانور= جناورين، ڏک= ڏکين وغيره.

پاڻ بجاءِ پنڊ (يا پندر) چون.

اهڙي طرح لاڙ ۽ ٿر سان ڪڇيءَ جو چڱو سبنڌ رهيو آهي. شاهه جي رسالي جو به ڪڇ سان تعلق رهيو آهي. تمر فقير اوڏانهن ويجهي رهيو ۽ ڪيترا قلمي نسخا ڪڇ جي رهاڪن وٽ اڄ به موجود آهن. شاهه جي بيتن ۾ اڪثر ڪڇي محاوري جو پرتوو ملي ٿو:

ڪرهو نه ڪي ڪان، پيرين آئون نه پهچئي

جو مون رات رسائيي، نيئي ساجن ساڻ

مون نه وهيٽو پاڻ، ويني نيڻ نچوئيان.

يا،

لڪ لاڳيٽو ڪرهو، ڇوڙئين ڏيئي ڳڏوم

اڳڻ سونهن سنڌوم، مُل مهانگو مَ چئو.

ڪيترن بيتن ۾ لفظ ۽ تاثر ملي ٿو ته شاهه صاحب ڪڇ ڪان پورو واقف هو. ڪڇ جي شاعرن تي به شاهه صاحب جو اثر هو. محترم محمد سومار شيخ جي ڪتاب "ڪڇين جا قول" ۾ ڪڇ جي شاعريءَ جو مڪمل بيان موجود آهي. اڪثر ڪڇي لفظ لاڙ ۾ رائج آهن، جي نه ته به سمجهيا وڃن ٿا. جيئن:

ڏونگر بصر

ڏينگلو	پڻسو
ٻاٽڙي	ڪنوار
آچيندو	ايندو
آئين ونو	آئين (اوهين) وڃو
سٺيد	سيد
ڪسڪئي	ڪيسڪي

پڏالا ٻاري اچين مچي، آئون ڪسڪئي وڃان ڪائي (سياڙ شاعر)

آڳاترو	آڳاٽو
لڪئي	لڪي
هيڪ	هڪ
آويو	آيو
جٺان	جتان

جٺان ڏنائين پير مبارڪ (شاهہ - بلاول)

موز	موج
گريب	غريب
واڪب	واقف
ڏوه	ڏهہ
ٻاپو	ٻابو
پگ	پير
ڦڳائڻ	اچلائڻ
ڪائو	ڪاڏو
رونسڻ	مارڻ، ڪهڻ
ڏيس	وڻو
نيڪالي ڏيڻ	
جهمڻ	ڪائڻ

لاسي محاورو: بيلي جي ٻولي پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ موجب مختلف زبانن جي ميزبان ٿي رهي آهي. انهيءَ ڪري منجهس لغوي جاذبيت جهجهي آهي (١۴). لس ٻيلي جي محاوري کي ڪوهستان جي ٻوليءَ سان گهڻو ربط آهي. هن محاوري جو اجان گهٽ جائزو ورتو ويو آهي. ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ڪتاب "ٻيلائين جا ٻول" ۾ ٻيلي جي تاريخ، ثقافت ۽ شاعريءَ جو جائزو ونندي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ ٻوليءَ جو جائزو ورتو آهي. هونئن لاسي محاورو پنهنجي ڏکڻ واري "لاڙي" محاوري سان ڪنهن حد تائين ربط ۾ آهي. پر تہ بہ هن ۾ ڪي خصوصيتون آهن. اڪثر رواجي حرڪات کي وڌايو وڃي ٿو: "نہ تہ" کي "ناتي" ڪيو وڃي ٿو. مثال:

"ڪا ڪل پيم ڪانہ وڃڻ جي، ناتي هوت آئون هوشياري هئي".

(ڪبير شاهہ). (١٥)

لاڙ ۾ تر وانگر اوسرگائي گهٽي ملي ٿي: تنهنجو بدران توجو، ٻاجهہ بدران ٻاج چون. ڪن لفظن ۾ زائد "تون" جو آواز ڪن ٿا: ساجهر کي سانجهر، ستر کي سنتر چون "و" کي هنڌن تي "ب" ۾ بدلجي وڃي ٿو. اِها سرائڪيءَ جي اثر ڪري عادت پيئي هجي. وينو بدران بينو چون.

"ي"، "ج" ۾ تبديل ٿيو وڃي. جئن: ياد – جاد (لاڙ ۾ زاد چون) يتيم – جتيم.

اڪثر "ذ" بہ "ج" ۾ تبديل ٿيو وڃي ۽ ذات کي جات اچارجي ک، چ ۾ تبديل ٿيو وڃي ؛ شاعر آچين ان کي ڪوڙو ڪجسو ڪچ (نم)، هن ۾ آکين بدران آچين آيو آهي (١٦). ٺ وري چ ۾ بدلجو

وچي: گهر گهر کيرو جن، منهنجا جمعي جانب آئيا (صدقي). ٽين ٻدران چڻ ڪم آندو ويو (١٧). فارسي لفظ چشم کي شاعرن "چم" ڪري ڪم آندو آهي. هن ۾ مقاميت ۽ انفراديت نظر اچي ٿي. چمڙي جي مشڪ پاڻي پرڻ لاءِ ڪم اچي ته ان کي اوئي چون، جڏهن کير وجهڻ لاءِ ڪم اچي ته ان کي ايزڪ چون (١٨).

لاسي محاوري جي پکيڙ سنڌ ۽ بلوچستان جي گهٽي جابلو ايراضيءَ سان لاڳاپيل آهي. هن محاوري جي صرف نحو جو نظام عام طور لاڙي محاوري سان ملي ٿو. بلوچستان جي ايراضيءَ ۾ ٻين سنڌي محاورن جهڙوڪ: فراڪي جڳدالي ۽ کيتراڻي وغيره سان به کي هڪ جهڙايون ملن ٿيون. لاسي محاوري ۾ مخصوص ۽ مقامي لفظن جو به هڪ خاص ذخيرو آهي، جنهن مان عوام جي زندگيءَ ۽ ثقافت جا اهڃاڻ چٽا ملن ٿا ۽ هنن جي گذر سفر جي طرز سان اهي لفظ لاڳاپيل آهن ۽ شاعريءَ ۾ به چٽا آهن.

لس ٻيلي جي شاعريءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" هڪ اهم دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب لس ٻيلي جي شاعريءَ جي روشنيءَ ۾ اتي جي پوري تاريخ، ثقافت ۽ زندگيءَ جو جائزو ورتو آهي. سنڌ جي ڪبير شاهه ۽ لس ٻيلي جي شاعر شيخ ابراهيم جي وچ ۾ ٿيل بيتن جي مارڪي ۽ لس ٻيلي جي آس پاس جي علائقي سميت ڪيترن ئي شاعرن جو مڪمل ذڪر ڪيو آهي.

اهڙي طرح الله بچائي سمي جي ڪتاب "سير ڪوهستان" ۾ ڪوهستان جي علائقي جي جيوت جو جائزو آهي، جيڪو هونئن ته لس کان هيٺ ذڪر اوير ۾ آهي پر ٻوليءَ جي لحاظ کان لس سان

لاڳاپي ۾ آهي. لس ٻيلي ۽ ٿاڻي بولا خان کان وٺي دادو ضلعي جي سرحدن تائين لاسي محاورو ۽ ان جا ننڍا محاورا موجود آهن. انهيءَ ڳالهه کي نظر ۾ رکي مٿين ٻن ڪتابن مان لفظن جون فهرستون شامل ڪجن ٿيون.

ڊاڪٽر بلوچ جي تاليف "ٻيلاين جا ٻول" (ٻيو ڇاپو ص ۱۸ – ۸۲)تان ورتل خاص ٻيلي جي لفظن جي مختصر فهرست هن ريت آهي؛

آتيم ۽ اِڇو – بي قياس، جهنگلي يا بي رحم بدو.

اُست= لسي	ماهندا = مهندان
اِڇون= قتل لسي جا سڪايل ڏگ	ٻي ما = ٻيءَ ماءُ
تَسو= ذرا	ڏڳي يا ڳئي = گوڙ
پاڻيو= اقرار، بهادر، شاناٿو	ڇيهه = ڪنوڻ
پانواٿو = مقابلو	ڇيهل يا هَر = هرڻ
ڇَمُ = چشم، اکيون	ڪڙهو = هـمـت وارو، جوان مرد پهلوان
ڇَمرَ = ڪڪر	
ساپرسَ = چڱا مرد	أئي = ٻڪري
سَلو = پيچرو	ڳيهڻ = ڳنهڻ
مَزار = شينهن	اُڃڻ = آٿڻ
منگئي = ڏيڏري	اگاڙڻ = خرچ ڪرڻ
پيداوار = مشهور	جَر = جڏهن
ڏاچ = فصل	تَر= تڏهن
هستي = تنڊي پلاٿي، جا اٺ تي وجهجي	جيرو = ٻاهه
گورمر = ڊڳين جو ڌڻ	خاصو = چڱو

ڪيراڱ = اهو ڳڏيل ڌڻ جنهن ۾ (رڍن کان ٻڪريون گهٽيون

هجن، (ڪي لفظ هن فهرست مان ڇڏيا ويا آهن)

محترم الله بچائي سمي جي ڪتاب ”سير ڪوهستان“ مان لفظن جي فهرست هن ريت آهي، جنهن ۾ اهي سڀ لفظ شامل آهن جيڪي ليکڪ پنهنجي تحرير ۾ ڪم آندا آهن؛

سرچو= سائو، آباد	ڇيچ = پيٽ
اَرچو= ڏکيو، سُڃيو ، ذَليل	هڏ پينو = هڏ ڳنل
لوهيون= ڪلون	اڏوڪر= جبلن جا اڏ ڪپر
وائر= باندر ، پولڙو	گدو= سور
ڳيڙو= برسات	ماڇاند= راڙو
وانيا = بي اونا	جهڪون= پوڙهيون، ڏيريون
مُهرڻ= وهڻ جو پاڻيءَ ۾ منهن وجهڻ، پاڻي پيئڻ	اوجا= ڏاس مان نهيل فراسيون
ڪيراڳ = ٻڪرين جو ڌڻ	جول، ڳريٽا= ڏاس مان نهيل ڳوٺيون
ميڙٻانو= ڪير جي ڏهائي	مرٿيون= ڪٽيون
مرجن ٽا= ميرا ٽا ٽين	پُتي= مزوري
ٻِجَ = لٽا، ڪپڙا	ڳڄ = ڳهنج
ڦتي= لنڊين پانهن سان صدري جا بٽ سان لڳي پيٺي هجي.	ميند= ايرو
	ڳمر = نشو، ديوُ
پزو = جمڻ وقت ڏنل خوراڪ	ڏڙڪي= رلي
آڪورو= ٻاڪرو	مائي= ڪنهن واقعي جو يادگار
پاهو= ريڊو	گهورا = ڳولائو
پهون= ٻڪريون	لانچيا= هٽيار بَدل، ڪشيل
ڪوڪيون= ننڍي ٻچ وارين رڏون	نند= بخيل، ڪنجوس

سنڍ= ٿانوَ   ٿمڻ= لڪائڻ ڍڪڻ

ٻڍي= ڳوٺڙي   ٿاڏ= گانيون

ٻوڙو= نئڙ رسي مشڪ   گهار = سير، ڏار ڦاٽل زمين

ڳاري= چقمق جو پٿر   آنٽي= وٽ، ور، پيچ

سرڳون=مهر واريون ٻڪريون   رڻ = سيلابي زمين

جي از خود ڦر کي کير ڏارائڻ ڏين. سنبهار= پوٽو

ارڳون= ڪمهريون جي   نِمرا = تندرست

ڦرن کي کير ڏارائڻ نه ڏين   سياليون= ڏاريون

ٻُتا = ڏُڪُ   (هن فهرست ۾ ڪي لفظ ڇڏيا ويا آهن)

ٻيلي جي شاعريءَ مان به لفظن جي استعمال سان محاوري جي پروڙ پوي ٿي. ٻيلي جي شاعرن ۾ شيخ ابراهيم هڪ مشهور شاعر ٿيو، سندس ڪلام حقيقت ۾ ان لغت جو ڀنڊار آهي، جيڪا ٻيلي جي ٻوليءَ جي پوري نمائندگي ڪري ٿي، نموني طور هڪ بيت ڏجي ٿو:

سَرَ ڦَرَ ڪَڪَرَ، جِت جهول جبل، جهنگ جَهرَ،
پَٽ رڻ گهٽ وَٽ، پنيون، جِت واٽن ونگا ورَ
جَل جَبلَ ڪوه روه رِچ، جِت ڏينهن تتا ڏونگر
ڪوريون ٻَيريون گُگريون، تمَرَ تميچا توهَرَ
ڪار سنبهار سَره وره ، جِت سڪا سارا سر
گل ڦل آمل باغ برن ۾، جت باس موچاري بَرَ
سور نور، نونڏرا، جت خرگوش هٿا ۽ خَرَ
باز ڪانءِ ، سرڻ سوڪان، جت پَپيها ۽ پاليهرَ

مور تلور، عقاب اتهين، پيا قمري ڪبوترَ
پتيون پتين جا ابراهيم چئي سندا پانهن پَر
سي سپ ويچاريءَ وساريا، هلي بباسي بَرَ
ويس وڳا سرتين ڇانيا، اتي بيٺي اپجرَ
ڪمي ڪسبي تنهن جا، تبا زر گهڙين زيور
هل ڦل هندورا هنڌ پيا، محل ماڙيون ۽ گهر
ميتهن سيونگ مڪ گهٽا، وڻن موڪ مَجرَ
سٺيون پٽي سَجَ ۾، هوءَ تي وَر لائي ڏٺي ور
سا سسئي منجهه سنگهر، نيئي معذور ميڙ تون.

لوڪ ادب جيڪو عوامي جيوت جو هڪ اهم ثقافتي ورثو آهي، تنهن ۾ به لاسي ۽ ڪوهستاني محاوري جي پرورش پوي ٿي. ڳجهارتون هنر جا بيت خاص طور مقامي لغت جو پنڊار آهي. هن محاوري ۾ فعل پنيان "آس" پچاڙي اچڻ سان هڪ خاص ردم پيدا ٿئي ٿو. هڪ ڳجهارت جو مثال وٺو:

نالن ۾ نانون جي آئون حاڪم تان نہ هياس
نالي ري شهر ۾، منهنجو روح نہ اچي راس
آن جون وجهي رچن ۾، چوهون چڪيندياس
مچي گاهه نرنان جو، آئون ذات تي ويندياس

مراد:

هوتن ۽ بلوچن جي آئون نواب تان نہ هياس
راڻي بنا ڪوٽ ۾، منهنجو روح نہ ٿئي راس
وجهي مانڊائيون ماڙين ۾، آئون هر سٺون جهگينديا س
سٽي نڙ ميهار جو، آئون لنگهي پار پونديا س. (١٩)

بيلي ۽ ڪوهستان جي ادبي روايت جو سنڌ جي ادبي روايت سان پورو پورو سبنڌ رهندو اچي. سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف پنهنجي ڪلام ۾ جتي ٻين خطن جي ٻوليءَ کي بيتن جي زينت بڻايو آهي، اتي لس ۽ جبل کي بہ نہ وساريو اٿس، خاص طور سسئي جي بيان ۾ شاهه صاحب لاسي ۽ ڪوهستاني محاوري جو جلوو خوب ڀِسايو آهي. شاهه جي رسالي مان مثال خاطر بيت ۽ وائي حاضر آهي:

پريتن پالياس، ٻانيڻ پيتي آهيان
جُسن هوت پنهونءَ جي، ماري موت وڏياس
جانڪيتان جيندياس، پسي ور وصال جو.

وائي

وسان تي وياس، آيل لڳم ٻاڻ ٻروچ جو
پرزا پب ورن ۾، پتون تي پياس
تہ پڻ ڪاڏو ڪيچ تي، توٺي ماء مياس
ٻاڻ وڃايم پير تي، جيئي آئون جيٺياس
آيم انڌي لوڪ سين، مُئي آئون مياس
هيڏي شهر ڀنيور ۾، نڪو پيءُ نہ ماس
پييم وچ وصال ۾، سنجهي آئون ستياس
پييم پنهون ٻار سين، ڪتيءَ آئون ڪتياس
الا ان ۾ وسران، ڏني جن جيياس
پيس ور وصال جي، جانڪيتان جيندياس
اديون عبداللطيف چئي، محبن کي ملندياس.

موجوده سنڌ کان ٻاهر جا محاورا: سنڌ پنهنجي موجوده ايراضيءَ کان ماضيءَ ۾ وڏي هئي. هاڻي سندس سرحدون اهي ناهن جيڪي اڳ هيون، پر تہ بہ انهن ايراضين ۾ اڃان سنڌيءَ جو وجود آهي. ٻين ٻولين جي اثر ڪري بہ سنڌيءَ جا سنڌ کان ٻاهر جا محاورا وڌيڪ متاثر ٿيا آهن. بلوچستان ۾ ۽ پنجاب جي متصل ايراضيءَ ۾ سنڌيءَ جي ڪن محاورن تي تازو ڪم ٿيو آهي ۽ معلومات ملي آهي انهن ۾ اهم محاورا آهن: فراڪي ۽ ڪيترائي. فراڪيءَ تي جناب داد محمد خادم بروهي ٻيا بہ مقالا لکيا آهن ۽ خاص طور ايم -اي سنڌيءَ لاءِ ۱۹۸۴ع ۾ تحقيقي مقالو 'مونوگراف' لکيائين. هن مقالي ۾ هو فراڪي محاوري تي تفصيل سان بحث ڪري ٿو. هن باب ۾ جناب داد محمد بروهيءَ جي تحقيقي مقالي کي بنياد بنايو ويو آهي. ڪيترائي بابت بہ سندس هڪ مقالو شايع ٿيو آهي. هاڻي هو بلوچستان جي باقي محاورن تي تحقيق ڪري رهيو آهي. سنڌ کان ٻاهر جي محاورن جو هن وقت تائين ڏس مليو مطالعو ۽ سير سفر ڪري مواد گڏ ڪيو ويو انهن ۾ بہ اهم فراڪي ۽ ڪيترائي آهن. ٻيا هي محاورا آهن : جغدالي جدگالي اورماڙي ۽ گوادري. هي ڪراچي کان اتر لس ٻيلي خضدار طرف ساموندي ڪناري ۽ سبيءَ جي آسپاس جي ايراضيءَ ڏانهن پکڙيل آهن. ماڇڪو پنجاب جي ايراضي ءَ جو محاورو آهي. هن جو ڪو گهڻو مواد ملي نہ سگهيو آهي. هي محاورو سنڌ ۾ سکر ضلعي جي اٻاوڙي ۽ جيڪب آباد جي ڪشمور تعلقن کان پنجاب جي ضلعي رحيم يار خان جي تعلقي صادق آباد تائين پکڙيل آهي (۲۰).

فراڪي : هي محاورو سبي (بلوچستان) سان واسطو رکي ٿو. هن ڪي ملڪي يا وطني بہ چئجي ٿو. "سبي" سنڌ جي سرحدي شهر جيڪب آباد کان هڪ سئو ميل اتر اولهہ طرف هڪ ڊويزن آهي (٢١). هن ۾ سبي، ڪڇي، نصيرآباد، ڪوهلو ۽ ديري بگٽي جا ضلعا شامل آهن. هن ايراضي ۾ بلوچي، پشتو، بروهي ۽ سرائڪي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون ۽ سنڌيءَ تي انهن ٻولين جو اثر آهي. داد محمد خادم جي چوڻ موجب هن ايراضيءَ جا نوي سيڪڙو باشندا سنڌي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا آهن.

فراڪي محاورو لاڙي ۽ تريءَ کان گهڻو مختلف آهي. فراڪيءَ تي اهو نالو ڪيئن پيو؟ تنهن لاءِ داد محمد خادم لکي ٿو "سبي خطي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هن محاوري تي فراڪي نالي پوڻ بابت هيئن چئي سگهجي ٿو تہ لفظ فراخ معنيٰ وسيع يا وڏو جي مناسبت سان چيو ويو آهي. هيءَ هڪ وسيع علائقي ۾ رائج آهي. بعد ۾ بروهڪي، بلوچي، پناڻڪي ۽ سرائڪي جي لفظ "ڪي" سبب فراڪي تي ويئي (٢٢). فراڪيءَ کي ملڪي ۽ وطني ان ڪري چيو وڃي ٿو جو هتان جا باشندا ايئن سمجهن ٿا تہ هيءَ ٻولي (محاورو) هتان جي ئي وطني آهي (٢٣). بقول داد محمد خادم جي هي محاورو سبيءَ جي چوڌاري ڍاڍر، تلي، ڪڙڪ، فجڪ، صافي، مال ۽ مڙري ۾ رائج آهي (٢٤). جهل مگسي ۽ روجهاڻ واري ايراضيءَ ۾ مگسي، جمالي، خاڪواڻي ۽ رئيساڻي قبيلا بہ سنڌي ڳالهائيندا آهن. سبي خطي ۾ اڪثر اهو بہ ڏٺو ويو آهي تہ پٺاڻ پنهنجي روزمره جي ڪاروبار لاءِ بہ سنڌي ڪم آڻين ٿا. بقول داد محمد خادم جي تہ فجڪ ڳوٺ جا پٺاڻ پشتو سان گڏ سنڌي بہ ڳالهائيندا آهن. (٢٥).

فراڪيءَ جو صوتياتي جائزو وٺبو تہ معلوم ٿيندو تہ اڪثر وينجن جو تلفظ هن محاوري ۾ تبديل ٿئي ٿو : فوٽو کي ڦوٽو، آزاد کي آزات، زنجير کي جنجير، يتيم کي جتيم، رواج کي رواز، مبارڪ کي مبارخ چون. اهڙي طرح سر - آوازن ۾ سُسَئَ جو عمل ملي ٿو. ماء بدران ما، پاء بدران پا، ۽ بجاءِ بدران بجا چون. وسرگ، آواز اوسرگ ۾ بدلجن ٿا: آهستي بدران آستي، اهڙو بدران ايڙو ۽ گهر بدران گر چون. آوازن ۾ ٻي تبديليءَ هيءَ ٿئي ٿي جو /ي/ جو آواز /و/ ۾ بدلجيو وڃي:

فراڪي	معياري	فراڪي	معياري
ڪٺائو	ڪٺايو	ٿئا	ٿيا ٿئا
پڏائو	پڏايو	ٿئو	ٿيو
وٺائو	وٺايو	ولائت	ولايت

سري جي محاوري ۾ جيڪو "ڊ" ۽ "ٽ" پٺيان "د" جو آواز شامل ملي ٿو اهو فراڪيءَ ۾ اڪثر ملي ٿو: ڊڪائڻ کي ڊريڪائڻ، ڊِگو کي ڊرگو، ٽپڙ کي ٽرپڙ ۽ ٽيويهہ کي ٽريويهہ چون. (٢٦)

فعل (ماضي) مان ي حذف ٿئي ٿي. پڙهيو کي پڙهو، لکيو کي لکو ۽ هيو کي اهو چون. اسمن مان وسرگ حذف ڪرڻ جا بہ ڪيترائي مثال ملندا: گهاٽو کي گاٽو، ٻولو کي بولو، پنڌ کي پند، ڏينهو کي ڏينبو ۽ کاڌو کي کادو چون.

واحد مان جمع ٺاهڻ لاءِ سري وانگر آن پڇاڙي ملائجي ٿي، مثال: عوج (عوجان)، موج (موجان)، قبر (قبران)، خبر (خبران)،

ڪوڪ (ڪوڪان)، صلاح (صلاحان)، ڪتاب (ڪتابان) ۽ ڪوڏر (ڪوڏران). ڪي ٻيون بہ خصوصيتون سري جي محاوري واريون فراڪي ۾ موجود آهن. مثال : هلندس بدران هلدم، رکندس بدران رکدم ۽ ٿوڪان بدران توکئون ۽ جتان بدران جاتئون ڇون.

فعلن ۾ /د/ فراڪيءَ ۾ حذف ٿئي ٿو. مثال طور پڙهندو کي پڙهنو، لکندو کي لکنو، پچندو کي پچنو، پڙهندي پڙهني ۽ وڙهنديون کي وڙهنيو ڪري اچارين (٢٧). ڪن فعلن جو استعمال تمام منفرد آهي. مثال طور ٿاهيو کي ٿاهو يا ٿاٿو ٿاهيو اٿم کي ٿاٿو ٿم ۽ ٿاهيم ڪري اچارين. ٿاهيندو آهيان بدران ڇون ٿاهنوهان. خالص ضميرن جو تلفظ فراڪي ۾ ڦريل آهي جيئن تہ :

معياري	فراڪي	معياري	فراڪي
اِهو	ايهو	هن	هڻ
اهو	اوهو	انهيءَ	اِڻي
اُهي	اوهي	انهن	اُڻن.
توهان	توٿان		

اهڙي طرح پنهنجو کي پانجو، منهنجو کي مينجو ۽ ان جو کي اڻ جو چون. ڪن لفظن ۾ / ن/ غني جو آواز شامل ڪجي ٿو: شوق کي شونق غوث کي غونث ۽ ڪپهہ کي ڪپنهہ چون.

حرف علت جي هڪڙي تبديلي اهڙي آهي، جيڪا مون کي ذاتي گفتگو ۾ جيڪب آباد ۽ ٺل تائين ملي : رڪائڻ کي رکاوڻ ۽

پرائڻ کي پراوڻ چون.کي جملا ۽ انهن جا فراڪي اچار هيٺ ڏجن ٿا:

وري ڪيڏانهن پيو وڃين؟	وت ڪيڏي وينو پئو آن؟
ڇا پيو ڪرين؟	ڇا ڪنو پئو آن؟
اوطاقون پريون پيون آهن.	اوطاقان پرون پئون هِن
مان ماني کائي رهيو آهيان.	مان ماني کائينو پئو آن
لعلو پڙهندو هو.	لعلو پڙهنو پئو هو

هڪ مخصوص ايراضيءَ کي ڪيترا مڪاني لفظ، پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح به هوندا آهن. فراڪيءَ سان به اُها ڳالهه لاڳو ٿئي ٿي جن کي تفصيل سان پروڙڻ لاءِ ان خطي ۾ وڃڻ ضروري ٿئي ٿو. محترم داد محمد انهن جو ذڪر نموني طور پنهنجي مونو گراف ۾ ڪيو آهي. (٢٨)

ڪيتراڻي (فقط تعارف): هي محاورو بلوچستان ۾ لورالائيءَ جي ايراضي "بارڪان" ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هن جون پاڙيسري ٻوليون بلوچي ۽ سرائڪي آهن. داد محمد خادم جي خيال ۾ ته ان تي ڪجهه اثر پشتو جو به آهي (٢٩). هن محاوري جي نسبت ڪتياڻ ذات سان آهي، جيڪا هڪ سماٽ قبيلي جي ذات آهي . هن ذات لاءِ روايت آهي ته هن جو اصل تعلق افغانستان سان آهي. ڪتياڻ پوءِ لڏي سنڌ ۾ آباد ٿيا. بلوچستان ۾ رهڻ ڪري بلوچ سڏاياڻون. تاريخون لکن ٿيون ته ڪتياڻن جو ڪو وڏو بهار خان هو، جنهن کي ڪا جاگير ملي ۽ هو سنڌ مان لڏي لورالائي ويو. سندس نالي پٺيان ئي موجوده بارڪان نالو پيو . ڪتياڻ لفظ بگڙي ڪيتران ٿيو. هي بلوچستان ۾ سنڌي زبان جو هڪ اهم محاورو آهي. هن جو صرف

نحو جي لحاظ کان جائزو نهايت دلچسپ آهي. کيترائيءَ ۾ آهين بدران چون اين ۾ آهي کي اي چوڻ "زنجير" کي زمزير"، آزاد کي "آزات" ۾ ياء کي "يا" چون. منهنجو کي مينجو، تنهنجو کي تونجو ۽ ڪنهن جو کي ڪنجو چون.

حوالا

1. R.H. Robins General Linguistics (an introductory survey, 1964, P-57
2. Bloomfield. L. Language U.R.W Newyork, 1976, P-321
3. R.H Robins General Linguistics (an Introductory Survey) 1964 P-58-59.

۴. آڏواڻي ڀيرول مهر چند : "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ۱۹۵٦، ص- ٩٦

۵. ايضا، ص – ٩٧

٦. ايضا، ص – ٩٧

٧. ايضا، ص – ٩٧

٨. ايضا، ص – ١١٣

٩. ايضا، ص– ١١٧

١٠. ايضا، ص– ١١٨، ١١٩.

١١. جوڻيجو، عبدالجبار: "لاڙ جي لغات" زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد. ١٩٧٥. ص – ٢٢/٢٣٢.

١٢. هريجن راڻچند : "تاريخ ريگستان" (ڀاڱو پهريون). سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٩٧٥، ص– ١٣٦.

١٣. آڏواڻي ڀيرومل : "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، ص –١٥١

١٤. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر" ٻيلاين جا ٻول" ٻيو ڇاپو، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ١٩٧٠ع، ص- ٧٤.

١٥. ايضا، ص-٧٢

١٦. ايضا، ص-٧٧

١٧. ايضا،

١٨. سمون، الله بچايو : "سير ڪوهستان" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد. ١٩٥٩، ص ٢٣.

١٩. سمون، محمد عرس: "مقالو ڳوناٺو ادب (ڪوهستاني ڪڇهري)" مهراڻ جا موتي : پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي. ص -١٢٥.

٢٠. خادم، دادم محمد بروهي: "مخزن پيغام مقالو "سنڌي ٻوليءَ جا محاورا" فبروري، ١٩٨٨، ص-٢١

٢١. خادم، داد محمد بروهي: "سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني اڀياس"، ١٩٨٤، مونو گراف (قلمي). ص-٣

٢٢. ايضا. ص -٥

٢٣. ايضا

٢٤. ايضا

٢٥. ايضا، ص-١٩

٢٦.) ايضا، ص-٣٤

٢٧. ايضا، ص-٤٣

٢٨. ايضا، ص- ٨٠ کان ١٢٠

٢٩. خادم، داد محمد بروهي ماهنامه پيغام "سنڌي ٻولي ۽ ان جا محاورا"، فبروري ١٩٨٨، ص-٢١.

باب پيو

سنڌي ٻوليءَ جو ٽري محاورو

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي اهم ۽ سڌريل ٻولي آهي ۽ قدامت جي لحاظ کان به کيس گهڻي اهميت حاصل آهي، جديد زماني ۾ به سندس عمل جو دائرو نه صرف سموري سنڌ آهي پر سنڌ کان ٻاهر هندستان ۾ جتي جتي سنڌي هندو لڏي وڃي رهائش پذير ٿيا آهن، اتي سنڌي ٻوليءَ جو عمل دخل آهي. جهڙوڪ دهلي، بمبئي، بڙودا، احمد آباد، گانڌيرام، الهاس نگر وغيره. بهاولپور جي اڳوڻي رياست ، بلوچستان جي سبي خطي، بلوچستان جي ڪوهستاني علائقي، لس ٻيلي ۾ پڻ سنڌي ٻولي گهڻي حد تائين ڳالهائڻ ٻولائڻ ۾ ڪتب آندي وڃي ٿي. سنڌ جي سرحد سان لاڳاپيل ڀارت جي علائقن ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجستان جي علائقن ۾ به سنڌي ڳالهائڻ وارا ڪافي تعداد ۾ موجود آهن، ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ وهنوار ۽ واهپو ڪن ٿا.

سنڌ جي حدن اندر سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي محاورا، آراڏايون، لهجا، ڊائليڪٽس ملن ٿا. ماهرين لسانيات سنڌي ٻوليءَ جي اهڙن محاورن جو مطالعو ڪندا رهيا آهن، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي سنڌي ٻوليءَ جا هيٺيان محاورا ڄاڻايا آهن:

(١) سريلي (اترادي) (٢) وچولي (٣) لاڙي (۴) ٿريلي (۵) لاسي (٦) ڪڇڪي. (١)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي راءِ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا

محاورا هن ريت آهن:

(١) اترادي يعني سريلي (٢) وچولي (٣) لاڙي (۴) ٿري (۵) ڪوهستاني (٦) ڪڇي ۽ (٧) لاسي. (٢)

ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي به سنڌي ٻوليءَ جي محاورن تي ڪم ڪيو آهي. هن پنهنجي پي ايچ ڊي جي مقالي ۾ سنڌ جا محاورا هن ريت ڄاڻايا آهن:

(١) معياري محاورو
(٢) اترادي محاورو
(٣) ماڇڪي محاورو
(۴) جڳدالي محاورو
(۵) ڪيتراڻي محاورو
(٦) ڪوهستاني محاورو
(٧) لاسي محاورو
(٨) جدگالي محاورو
(٩) لاڙي محاورو
(١٠) لاڙ ڪڇي محاورو
(١١) ٿري محاورو. (٣)

جارج گريئرسن لنگسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد اٺين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جائزي دوران سنڌيءَ جي هيٺين محاورن جو اپياس ڏنو آهي:

(١) معياري (وچولي)
(٢) سرائڪي (سري وارو)
(٣) ٿاريلي
(۴) لاڙي
(۵) لاسي
(٦) ڪڇڪي. (۴)

مٿي ڏنل سيني عالمن جي نظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو هڪ محاورو ٿري يا ٿاريلي به آهي. ٿالي مان ئي ظاهر آهي ته هن محاوري جو تعلق "ٿر" سان آهي. يعني ته ٿر ۾ رائج سنڌي ٻوليءَ جو محاورو. آزادي کان اڳ ٿر جا ۵ تعلقا هئا. ڏيپلو، مٺي، ڇاڇرو، ننگرپارڪر ۽ ٿر جو آڳاٽو گادي جو هنڌ امر ڪوٽ (عمر ڪوٽ).

انهن علائقن ۾ جيڪا سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي تنهن کي ٿريلي يعني ٿرجي ٻولي سڏجي ٿو. (۵)

رائچند هريجن صاحب، تاريخ ريگستان ۾ لکي ٿو تہ "ٿري مسلمان سنڌي ڳالهائيندا آهن، پر ڀهراڙيءَ ۾ نج سنڌي ڪانهي. ڪي ڪي لفظ مزيدار (يعني ٿريل) آهن.....مسلمانن جي گيتن (ڳيچن) ۾ سنڌي ٻولي ڪم آندل آهي ۽ ڳائڻ جو نمونو اهڙو آهي جو هرڪو سولائيءَ سان سمجهي سگهندو آهي" (٦).

سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاورن ۽ ٿرجي سنڌي محاورن ۾ جيڪي ٿورا ٿورا صوتي ۽ صوتياتي (Phonetic & Phonological) فرق موجود آهن تن جو تت هيٺ ڏجي ٿو:

"اِهو۽اِهي" لفظن جي بدران "اِي" لفظ استعمال ڪندا آهن "هہ" آواز کي حذف ڪيو وڃي ٿو. "اهو ڪتاب منهنجو آهي" بدران چون "اِي ڪتاب مهجو آهي". "منهنجو" بدران "مهجو" چوندا آهن. هت ميم ڪان پوءِ ايندڙ "اَن" سر جيڪو گهٽو (Nas lized vowel) آهي ان جي گهٽائپ کي حذف ڪيو ويو آهي: "اِهي ڪم ڪونہ ٿيندا" بدران چون "اِي ڪم ڪونہ ٿيندا" "کان" جي عيوض "ڪنان" لفظ ڪم آڻيندا آهن. "اهي پئسا مون کان ورتا" بدران چون "اِي پئسا مون ڪنان ورتا". "ٻلي" جي بدران "ٻلين" چوندا آهن، هت "ٻلي" لفظ جي آخر ۾ آيل سر اِي کي "اين" سر ۾ بدلايو وڃي ٿو. يعني تہ گهٽائپ جو اضافو ڪيو وڃي ٿو.

"ٻلي ٻني ويو" بدران چون "ٻلين ٻني ويو": "ٻلي اتي ويٺا رهو" بدران چون "ٻلين اتي ويٺا رهو". "اوهين" بدران "اَئين" چون. "اوهين وڃو ٿا" بدران چون "اَئين وڃو ٿا" هت "هہ" آواز

حذفِ ڪيل آهي ”هو“ بدران ”اوءَ“ چون ”هو وڃن ٿا“ بدران چون ”اوءِ وڃن ٿا“، هت نہ صرف ”هہ“ آواز کي حذف ڪيو ويو آهي پر ”او“ کي وڌائي پٺو سُر ”اوءَ“ ڪيو ويو آهي. ”هجن“ بدران ”هون“ چوندا آهن. ”نهارين“ بدران ”نهارئين“، ”ٻيهارين“ بدران ”ٻيهارئين“، ”ڏين“ بدران ”ڏئين“ چون، هت لفظ جي آخري ”اين“ گهٽي هڪــپدي سر کي ”ائين“ ٻہ پدي گهٽي سر ۾ بدلايو ويو آهي.

”ڇا ۽ ڇو“ جي بدران ”ڪوهہ“ لفظ ڪم آڻين، ”تڙ تي ڇو وڃان“ بدران چون ”تڙتي ڪوهہ وڃان“. ”آءٌ ڇا ڪريان“ بدران چون ”آءٌ ڪوهہ ڪريان.“ ”پنهنجو“ بدران ”پنڊ“ لفظ ڪم آڻين. ”هي ڪتاب پنهنجو آهي“ بدران چون ”اِي ڪتاب پنڊ جو آهي“ وغيره. هي غالباً سنڌي ٻوليءَ جي ڪڇي محاوري جو اثر آهي، جنهن ۾ ”پاڻ“ لفظ جي بدران ”پنڊر“ چيو ويندو آهي.

ترڙجا هندو، مينگهواڙ ۽ ٻيا ”هائو“ بدران اڪثر چون ”هوئي“ هت ”او“ سر بدلائي ”اي“ سر ڪن ٿا. ترڙجا ڪتري، لهاڻا، مينگهواڙ وغيره ”منڊي“ بدران ”منڊري“، ”پٽ“ بدران ”پتر“ ۽ ”ڪيٽ“ بدران ”ڪيٽر“ چوندا آهن، جنهن ڪري چئبو تہ سندن اچار سنسڪرت کي گهڻو ويجها آهن. ”پيءُ“ بدران چون ”پيئو“ معنيٰ ابو يا بابو، يعني تہ ”اُ“ سر کي ڊگهو ڪري ”اُو“ سر اچاريندا آهن. ترڙجا هندو توڙي مسلمان لفظن ۾ نڪ جو اچار گهڻو نہ ڪندا آهن. ”جنهن“، تنهن“ ۽ ”ڪنهن“ بدران چون ”جهن“، ”تهن“ ۽ ”ڪهن“. ترجا ڪي هندو ”ڪائڻ“ بدران چون ”ڪانوڻ“ جهڙوڪ چون ”ڪانوڻ ڪان وڌندي ماني نہ ڏي“ يعني جيتري ماني

ڪاٺي سگهبي تنهن ڪان وڌيڪ نه ڏي، هت نه صرف "س" کي گهڻ ڪيو ويو آهي پر "أ" سر کي "وَ" جي نيم سر ۾ پڻ تبديل ڪيو ويو آهي. (٧)

ٿر ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي مسلمان ۽ ڪي هندو جاتيون جهڙوڪ لهاڻا وغيره ڳالهائيندا آهن، جن جو واسطو، ٿر جون ٻيون ٻوليون ۽ محاورا ڳالهائيندڙ ماڻهن ۽ قومن سان پوندو رهي ٿو. مثلاً مارواڙي، ڍيل، مينگهواڙ، ڪولهي وغيره جيڪي ڪڇ- ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجستان جي علائقن مان ٿر ۾ لڏي آيا آهن، جنهن ڪري ٿر جي سنڌي محاورن تي وَقتًا فَوَقتًا مختلف اثرات مرتب ٿيندا رهيا آهن. اهوئي سبب آهي تہ سنڌي جي معياري محاوري ڪان ٿري محاوري جي وياڪرڻ جون ڪجهہ صورتون تبديل ٿيل ملن ٿيون، اهڙين ڪجهہ نرالين صورتن جو وچور پيش ڪجي ٿو.

١. **اسم خاص:** "يو" پڇاڙي گڏي نالن جو اچار ڪن ٿا، مثلاً : "پورو مان پوريو" ڏيپو مان ڏيپيو. مسلمانن جي نالن پٺيان بہ "يو" ملائين ٿا. "سومار" بدران چون "سوماريو". هي ڍاٽڪي محاوري جو اثر آهي ڇاڪاڻ تہ سموري ٿر ۾ نہ صرف سنڌيءَ جو ٿري محاورو عام جام رائج آهي، پر ڍاٽڪي پڻ سموري ٿر ۾ ڳالهائي ويندي آهي. ٿر جا ڪراڙ پنهنجن نالن پٺيان اڪثر "شاه" لفظ گڏيندا آهن. مثلاً : ڪيول شاه، جڳو شاه. اهو نمونو گجرات جي ڪراڙن ڪان ورتو اٿن.

٢. **ضمير:** ٿر جا هندو "مون" بدران "مين" چون. مثلاً : "مين وٺ" معنيٰ مون وٽ، "مين سان گڏ" يعني مون سان گڏ. تنهنجو بدران "تين جو" ۽ "پنهنجو" بدران "پانجو" چون ٿا. هي مثال

ڏيڪارين ٿا تہ ٽر جي ٻوليءَ تي ڪڇ ۽ لاڙ جي ٻولي جي ڪجھ ڇايا پيل آهي.

"اپاڻ کي ڪسي ڪرٽي آئون را جي ٿيوڻ لائق آهي" يعني پاڻ کي (اسان کي) خوشي ڪرڻ ۽ راضي ٿيڻ جڳائي، اهڙي طرح "پاڻ" بدران "اپاڻ" لفظ ڪم آڻين ٿا جو نج پراڪرت آهي. ٻين هنڌ اڳياڙيءَ وارو "آ" جو اچار ڪڏهن ڇڏيو اٿن، پر ٽريلي اهو اڄ تائين قائم رکيو بيٺي آهي.

۳. **صـفـت** : چڱو بدران عام طرح چون "پلو." مثلاً "مور پلو ليئو" يعني بنھ چڱو يا اُچو وڳو. "ليئو" معنيٰ وڳو يا پوشاڪ. "گھٹو" بدران عام طور چون "گھڻ". مثلاً "گھڻ ڏينهن نہ ٿيا" يعني اجاڻ ٿورا ئي ڏينهن ٿيا. (گھٹا نہ). ڪردنت ڪائڻ مان اسم حاليہ "ڪائيندو" پر ٽر جا هندو چون "ڪائندو"، ساڳي طرح چاهڻ مان "چاهيندو" پر ٽري چون "چاوندو".

۴. **فـعـل** : ٽر ۾ "وهڻ" لفظ عام طور هلڻ جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. "وراند تائين هتي تيو هو، پوءِ وَهيو ڏيپلي" يعني ٽپهريءَ تائين هت هو پوءِ ڏيپلي هليو ويو. وراند معنيٰ ٽپهري ۽ "وهيو" معنيٰ هليو "هو" بدران "تيو هو" چوندا آهن. "ٿيڻ" بدران "ٿيوڻ" چون مثلاً "ائين نہ ٿيوڻ گھرجي.

"اگھڻ" معنيٰ قبول پوڻ، تنهن مان "اگھيو" پر "اگھائو" بہ چئبو آهي. ساڳي ريت وڪڻ مان وڪيو ۽ وڪائو. ٽر ۾ اها "آئو" پڇاڙي هن ريت ڪم آڻين ٿا:

۱. هي نئون ڳوٺ آڏائو آهي – يعني اڏيو آهي.

۲. هي ڳوٺ نئون ٻَڌائو آهي – يعني ٻڌو آهي.

۴. اسلام ڪوٽ ڦُراٿو آهي- يعني ڦريو ويو آهي.
۵. ظرف : ٿَرُ جا هندو "جڏ" بدران چون "ڪيون".
۶. حرف جر : "هن مُجماني ڪي، هن کان، جو هو سڪرارو ٿيو هو" يعني هن مزماني ڪئي، هن لاءِ يا هن سبب تہ هو چڱو ڀلو ٿيو هو. "کان" حرف جر کي "لاءِ" جي معنيٰ ۾ ڪم آڻين ٿا. "پر" بدران پڻ چوندا آهن.
۷. حرف جملو: "پڻ" لفظ کي ڦيرائي "پَڻ" چوندا آهن (۸).
جمع ناهڻ لاءِ : جن سنڌي معياري اسمن جي پڇاڙي ۾ "ن" آواز آهي، ان کي بدلائي "اين" ڪري جڏيندا آهن، مثلاً: "پٽن" بدران "پٽين" چون . "پٽن ۾ هلڻ مشڪل آهي "بدران چون" پٽين ۾ هلڻ مشڪل آهي. "گهرن بدران "گهرين" چون. "گهرن ۾ ڪو ماڻهو ڪو نہ هو. بدران چون "گهرين ۾ ماڙهو ڪونہ هو".
"ڳٽن" بدران "ڳوٺين" چون. هت نہ صرف "ن" وينجن کي "اين" سر ۾ مٽائين ٿا، پر "گ" آواز بعد "ا" چوٽي سر کي "او" ڊگهي سر ۾ تبديل ڪيو وڃي ٿو:
"ڏيگن" بدران "ڏيگين" چون. "ڏيگن جو واپار چڱو آهي" بدران چون "ڏيگين جو واپار چڱو آهي" (۹).
۸. زور ڀرائيندڙ حرف: Particles of emphasis : ٿر جا ماڻهو خاص طور هندو لفظن جي معنيٰ کي زور ڀرائڻ لاءِ "ج" پڇاڙي ڪم آڻيندا آهن. مثلاً : "ارگو" معنيٰ اڳيرو. "ارگوج" معنيٰ اجان اڳيرو. ڀيرومل جي خيال موجب هي گجراتيءَ جو اثر آهي، ڇاڪاڻ تہ گجراتيءَ ۾ "ايڪ" معنيٰ هڪ ۽ "ايڪج" معنيٰ هڪڙو ئي يا رڳو هڪ. (۱۰)

سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جي لفظن جي سنڌيءَ جي معياري محاوري جي لفظن سان ڀيٽ ڪجي ته ڪي آواز مٽيل معلوم ٿيندا. ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

معياري محاورو	**ٿري محاورو**	
ٽڏ	ٺَڍ	'ٽ' جي بجاءِ 'ٺ' ڪم آندي وئي.
		۽ 'ڏ' جي بجاءِ 'ڍ' ڪم آندي وئي.
ٽِڪاڻو	ٺِڪاڻو	'ٽ' جي بجاءِ 'ٺ' ڪم آندي وئي.
اِتي	اِٿ	'ٿ' جي بجاءِ 'ت' ڪم آندي وئي.
ڳَنڍ	ڪنڌ	'ڍ' جي بجاءِ 'ڌ' ڪم آندو ويو آهي.
قاسِي	قاهي	'س' جي بجاءِ 'ھ' ڪم آندي وئي آهي.
ساهه	ساس	'ھ' جي جاءِ تي 'س' ڪم آندو ويو آهي.
ماهه	ماهه	
ماڻهو	ماڙهو	'ڻ' جي جاءِ تي 'ڙ' ڪم آندو ويو آهي.
منڊي	مندري	'ڊ' جي بجاءِ 'در' ڪم آندو ويو آهي.
ڏِڍ	ڏدر	'ڍ' جي بجاءِ 'در' ڪم آندو ويو آهي.
ڪيٽ	ڪيتر	'ٽ' جي بجاءِ 'تر' ڪم آندو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جو اثر ٻِـ وارن علائقن تي به پيو آهي. ٿر جا ماڻهو ڏڪار جي وقت اڪثر ڪري لاڙ ڏانهن رخ رکندا آهن. لاڙ ۾ ٻراج ايراضي ۾ تيستائين رهندا آهن جيستائين ٿر ۾ وسڪارو ٿئي. ان عرصي دوران ٿر جا لوڪ گيت ۽ ڪلام ڀيا ڳائيندا ۽ پاڻ ڪي ڀيا وندرائيندا. لاڙ ۾ اهڙا ڪيترائي لوڪ گيت ٿري محاوري مان بدلجي لاڙي محاوري جو روپ اختيار ڪري ويا.

هڪ مثال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل ڪتاب "لوڪ گيت" ۾ "گولاڙو" جي عنوان سان ملي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو تہ ٿرين جي لڏ پلاڻ جو گهڻو اثر لاڙ ڀاڱي تي ٿيندو آهي، تنهنڪري هيءَ "گيت" "گولاڙو" لاڙ ۾ پڻ رائج ٿيو. شامل روايت لاڙ واري ڀاڱي مان ملي آهي. جا سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي ان ۾ ڪي لفظ ٿري محاوري ۾ آهن. غالباً هي گيت اصل ٿري محاوري ۾ چيل هو، جو پوءِ لاڙ ۾ سنڌي محاوري ۾ رائج ٿيو. (١١)
لوڪ گيت گولاڙو هت ڏجي ٿو:
وراڻي:

گولاڙي جي گول پڪي، گولاڙو
ميوو پڇي تنهن جو موٽريو -- گولاڙو
مينهيون ٻچن تنهنجون ماڻڪيون – گولاڙو
ڏڻ ٻچي تنهنجي ڏونرين جو – گولاڙو
ٻئي چڙا پاڻ ٻيلهہ چڙهون – گولاڙو
لڪ چڙهيو پئي تڪ ڪريان – گولاڙو
هي پير تہ منهنجي پرين جا – گولاڙو
هون تہ ريٽو ناهيان رانجهن جو– گولاڙو
هي مولهيو منهنجي مٺي جو – گولاڙو
سال ٿيا تنهنجي سانگي نان – گولاڙو
او الله آڻي احمد نان – گولاڙو

لوڪ گيت، لوڪ ڪهاڻيون، ڳيچ، ڳاهن سان ڳالهيون وغيره تي مشتمل لوڪ ادب ڊاڪٽر بلوچ گڏ ڪري لوڪ ادب رٽا هيٺ اٽڪل چاليهن جلدن ۾ شايع ڪرايو آهي. هن ادبي ذخيري ۾ ٿر جو

ڪيترو ئي مواد شامل ڪيو ويو آهي. تر مان مليل هن ادبي خزاني تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ گهڻو تڻو مواد ڏاٽڪيءَ ۾ آهي. جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ جي ٽري محاوري ۾ ڪافي مواد جمع ڪيو ويو آهي تن مان ٿورو ڪجهہ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

١. ڏاٽيڙو: ڏاٽيڙو ٿرپارڪر جو لوڪ گيت آهي جو عام طرح ڏنار مال چاريندي پٽن ۽ ڏهرن ۾ ڳائيندا وتندا آهن. هن گيت جي مستقل وراڻي "هيلو ڪو وري آءُ" آهي. پر بعضي "منج ڪو منجيو" (ڪو سنيهو موڪل) جي وراڻيءَ سان بہ هيءُ گيت آلاپيندا آهن. ڏاٽيڙي جي ٻي روايت وري جدا وراڻيءَ سان ملي آهي مثلاً:

ٿر جا ٽاريلا، اجان پئي جيان

ڏاٽيڙي جون مليل ٻئي روايتون هيٺ پيش ڪجن ٿيون:

(١)

ساروتان سيارو مون گنديءَ ۾ گذاريو
رليءَ جي رولاڪي، ماريو ڙي ڏاٽيڙا
هيلوڪو وري آءُ ....

ٻيون تان پاٿياريون، پاٿي ٿيون پرين
هڪڙي پاٿياري ڳوڙها ڳاڙي ڙي ڏاٽيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

پٽ جي پاٿياري، ڏٿ جو ڏاٽيڙو
الستي انگڙو وريو، ڙي ڏاٽيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

سايون تان ڪانچون آءُ سنڌين جون ڪانيان
مون ڪي ڪتيلو گوڏير وٺيو ڙي ڏاٽيڙا

هيلو ڪو وري آءُ ....

ڳاڙهيون تان ڪنون آءُ سنڌين جون ڪانيان
مون ڪي واريءَ جو وڇائو وٺيو، ڙي ڏاتيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

بگو تان ڏيکو، سو وڏيرن سندو
هوڙي منجهہ مرندو ڏسان ، ڙي ڏاتيڙا
هيلو ڪو وري آءُ ....

(٢)

وراڻي:

تر جا تاريلا! اجان پئي جيان

ڪارو جو ڪنوات، پتل جو پاڪڙو
سنهڙا ڪبوتر اجان پئي جيان
تر جا تاريلا، اجان پئي جيان

تان جون تڙيون، گجن جون گاديليون
ڏت جا ڏاتي،اجان پئي جيان
تر جا تاريلا، اجان پئي جيان

تر جون ٻنيون، مون ڪڏهن ڪونہ ڏٺيون
نماڻا آريسر! اجان پئي جيان
تر جا تاريلا ! اجان پئي جيان

٢. هاسل: تر مان مليل هڪ لوڪ گيت "هاسل" جي روايت سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاوري ۾ آهي، پر ڪي مصراعون ٽري محاوري (ڏاتڪي) ۾ آهن. ڏاتڪي محاوري جو سنڌي ٻوليءَ تي اثر جو هڪ اهڃاڻ طور سمجهڻ گهرجي. "هاسل" گيت جو پس منظر

هن ريت بيان ڪيو وڃي ٿو تہ تعلقي ڇاڇري ۾ پريلو ڳوٺ ۾ هاسل نالي عورت رهندي هئي جنهن جي ڪنهن شخص سان محبت ٿي وئي. هو ڪنهن ٻئي واري ڳوٺ جو رهاڪو هو، سو ڇنڇر ڏينهن پنهنجي ڳوٺ هليو ويندو هو. هاسل کي اهي جدائي وارا ڏينهن گهارڻ ڏکيا لڳندا هئا. هوءَ انهن ڏينهن تي پنهنجي دوست جي وڇوڙي ۽ انتظار ۾ ورلاپ ڪندي هئي جي آخرڪار گيت جي صورت ۾ مشهور ٿيا. هاسل لوڪ گيت جو متن هت پيش ڪجي ٿو: ورائي :

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي
ور ڏي تون ورائي ڪري ڙي
منهنجا جوان جاني اجان تي جيئان ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي
ڪارو تان پنڪو ڇورا، ڇوتڪيون ڇڳون
ڇڳي ري ڇيڙ ئي منان ڪو ماري ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي
تاهجا اڄا تان ڏند جاني مانهنجي هئين بندڙي
بندان ري بيچوڙي مان ڪو ماري ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي
تاهجي لاکي تان لوڏ آءِ سون ۾ سجاڻان
اتي لوڏ ري ڪوڏ منان ڪو ماري ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي
مني کي ڏني اڄ ٻيو ڏينهن ٿيو ڙي
مون لاءِ جڻ ورهيہ جو وڇوڙو پيو ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

پري کان ويئل آءُ پرين تي ڏسان
گهوڙا آءُ گهر ۾ تي جلان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

اهو ڏينهن نياڱو شل موٽي مرَ اچي
جنهن تو وڇوڙا وجهي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

مارو ڙي ورساڙو هون سگتي رهي
ڦڪا مارڻ کيتر ٿي تون آئي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ستين تان ڏينهن تون گامڙلي تو جائين
مانهنجي چولي ري چينٽلڙي لائي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ڦوڳان مين ڦر تي مين تنان پٺي ساريو
سجو ڏينهن روئي روئي لڙڪ پٺي هاريان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

ڪالهه تان سجو ڏينهن مين پيلوڙا چوندبا
جوئي جوئي ٿاهوڪا مني ري لائي ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

جاني لاءِ چوٽري ۽ ڪنٽلڙي وڃائي
آڏي رو اٿيو هُون پيڙي ٿي سوٽان ڙي

منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

بيون تان سرتيون اڄ سيٺي سرهيون

تاهجي "هاسل" تان ويڳاڻي وتي ڙي
منهنجا منا جاني، اجان تي جيئان ڙي

۳. ڪاڳڙو: محمد عثمان ڏيپلائي صاحب جي گڏ ڪيل تر جي گيتن ۾ ڪي گيت سنڌي ٻوليءَ جي تري محاوري جا بهترين مثال آهن. "هڪ لوڪ گيت "ڪاڳڙو" پيش ڪجي ٿو، جنهن جي ٻوليءَ مان نج تر جو هڳاءُ ايندو:

ڪوني متي ڪاڳڙو، لنيو ڏي لاٽنين
پيچي پاڙي وارئين، مام، ڪاڳ ڪچاڙو چوءِ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا تون اڏامي وڃ
آءُ ويٺي وس گهران پنهنجي وڳر تہ شال وران
اچي ميڙي اوجلي جنهن ۾ لڳي تڏو واءُ
ڪتيان ويٺي چونڻن ۾، آيم موپي ياءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا تون اڏامي وڃ
ماڪيءَ مني مصري، منو ماءُ وياءُ
مني پرڏيهہ سوڪڙي، منو موپي ياءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ
ماءُ تہ مون ڪي موڪليو وٺيءَ ۾ آمون
آمون ڪاٽم پيٽ ۾، روٽيءَ جي نشاني
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ
آچو آ بيچن چانپ سين، مڪو منهنجي ماءُ
مرڪي ڪنديس متي تي، اوچتيئن ڪوڏ منجهاءُ
ڙي ٻڙا ڪاڳڙا، تون اڏامي وڃ (۱۲).

۴ . لاڏيلو: ڳيچن جي حوالي سان رائچند لکي ٿو تہ تر ۾ هندو ۽

مسلمان رهن ٿا، جن جون جدا جدا ذاتيون آهن ۽ اهي ٿر جي جدا جدا پاڙن ۾ رهن ٿا. جدا جدا رهائش جي ڪري جيئن ٻوليءَ ۽ پهرڻ ويس ۾ ٿورو گهڻو تفاوت آهي، تيئن جيئن ڪي ڳيچ مڱڻي ۽ شاديءَ وقت ڳايا وڃن ٿا تن ۾ به مضمون جي سٽاءَ، ٻولي ۽ ڳالهائڻ جي نموني وغيره ۾ به تفاوت آهي. هندن ۽ مسلمانن جي گيتن ۾ گهڻو تفاوت آهي. هندن جي گيتن ۾ ڍاٽڪي ۽ مارواڙي ٻولي ڪم آندل آهي، جڏهن ته مسلمانن جي ڳيچن ۾ سنڌي ٻولي ڪم آندل آهي (۱۲). رائچند صاحب جي گڏ ڪيل ڳيچن، جهڙوڪ ڪوئل، لاڏيلو، مور ڪنورو، نيبوجهر ۽ ڦوٽاڻو وغيره ۾ صرف هڪ ڳيچ ”لاڏيلو“ سنڌي ٻوليءَ جي ٺري محاوري ۾ آهي ٻيا سڀ ڍاٽڪي ۽ مارواڙي ۾ آهن. هت لاڏيلو نموني طور درج ڪجي ٿو:

سائي سَر جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال
پورل پاءِ جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال
پرتاب پاءِ جو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

وينڊو گهڙائي لاڏو سون جو
وينڊو گهڙائي پرتاب سون جو
سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

ٻولي گهڙائي لاڏو سون جي
ٻولي گهڙائي پرتاب سون جي
سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

دوهري گهڙائي لاڏو سون جي
دوهري گهڙائي پرتاب سون جي
سون سان سنڙو رومال، ڏوهڻ ڏوئي ڏي رومال

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي لافاني ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جا ڪيترائي اهڃاڻ ملن ٿا. لطيف سائين ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات کان موٽندي ٿر مان بہ ٿيندو آيو هو. ٿر جي ماروئڙن جي مسڪين حال توڙي مال کان واقف ٿي آيو هو، نہ رڳو ڪيئي ٿري اکر اتان جهڙتي رساليٰ ۾ ڪم آندائين، پر ڪيترائي ٿري پهاڪا ۽ اصطلاح بہ پنهنجي ڪلام ۾ شامل ڪيا اٿائين. جهڙوڪ ٿري ماڻهو هڪ ٻئي کي ڪيڪارڻ مهل "خيرڪين" چوندا آهن، شاهہ صاحب چيو آهي:

"ڪمندڙن خير ڪين، چوندڙن چڱا نہ ٿيا"

اهڙي طرح ٿر ۾ "نڪو اير نہ پير" چوڻي عام آهي، اها چوڻي بہ سر مارئي جي هن شعر ۾ آهي:

نڪو اير نہ پير، نڪو اوٺي آئيو،
مون وٽ آيو ڪونہ ڪو، پائران پري پير
ڪـتابـتـون ڪير، آئي ڏيندم ان جـون.

سر مارئي جا ڪردار، مارئي، عمر، کيت وغيره ٿر سان تعلق رکن ٿا. ساري سُر ۾ ٿر جي ماروئـڙن جي رهڻي ڪهڻي ۽ رسم رواج جو ڀرپور ذڪر ڪيل آهي. اهڙي پس منظر واري ڪلام ۾ ٿري لفظن جو ڪيترو ذخيرو ملي، ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ نہ آهي. سر مارئي توڙي سر سارنگ ۾ ڪيترائي ٿري محاوري جا لفظ ملن ٿا، جن ۾ ٿر جي جاين، پٽن، ڏهرن، کوهن، گاهن، ڪاڇن، ويس وڳن جا نالا شامل آهن. هت شاهہ لطيف جي ڪلام جون چند سٽون خدمت ۾ پيش ڪجن ٿيون:

مـنـهـنجو هينئڙو سنگهارن ساري

هوءِ جي ويجهيا رهن وس کي

—

مران شال ملير ۾ گولن سان گذاري

—

آءٌ تہ اکين اگهان، جي پاٿر ڏنءِ پير

—

آئون جيئندي ڪيئن؟ جڏهن تر وجي ٽاٽا ڪيا

—

ٽر ٽر اندر تاڪ، عمر! مارو ئڙن جا
لاٿائون لطيف چئي متان لوئيءَ لاک.

—

ٽر ٽر اندر تانءُ، ونهين ويڙهيچن جو

—

سهسين سيا ڪنجري، لوئي ليڙ ٽيام
اباڻين جي آسري ڪتي ڪانہ ڪيام
جا ڏٺ ڏيکيام، تنهن جو پرور پن رهائين.

—

ور سي وطن چاڻيون، صحرا ستر جن
گولاڙا ۽ گگريون اوچڻ اباڻن
ويڙهيا گهمن ولين جهانگي منجهہ جهنگن
مونکي مارو ئڙن، سيج ڳٺائي سيج ۾

—

ڪارا کيڙ ڏيه ۾، پيا واريءَ منجهہ وٿاڻ

—

منهنجو تور تلين ۾، چيها ٿو چاري
ڍاٿي ڍٽ ڏاري، آهـم اٿي مينهڙي

لوئي ۾ لائـون، مون مارن سين لڏيون
ڪـاڄ ڪٿيرين سفَرو، سگَر ۽ سائون
سا ڪيئن ڪائي ڪارڪون، جنهـن ڪـي ڏونرا
ڏاڄ ڏنائون
مانڌاڻو ۽ مکڻي، قوَت جنهن جو سائون

هن سٽن مان معلوم ٿيندو ته لطيف سائين ڪيترائي ٿري لفظن جا موتي چونڊي پنهنجي ڪلام کي سينگاريو آهي جهڙوڪ:

گـولا، گولاڙا، گگريون، ڀاٿر، ٽاٽا،
لوئي، لاڪ، ويڙهيچا، سيبا، ڪتي،
ڍٽ، ڪارا ڪبڙ، وٿاڻ، تليون، چيها،
اٿي، مـارو، ڪتـيري، ڪٽيرو، سگر، سائون،
ڏونرا، ڪه، مانڌاڻو، مکڻي، ڏٽ، للر، لنب،
آراڙي، ڦوڳ، ڪـاٺونبا، پپون وغيره.

هي سمورا لفظ ۽ ٻيا ٿري لفظ گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ ضميمي طور شامل ڪيا ويا آهن. (ڏسجي ضميمو الف).

سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو، هڪ سنڌي ناٽڪ ”بدنصيب ٿري“ ۾ بخوبي استعمال ڪيو ويو آهي. جناب محمد اسماعيل عرساڻي جي تحرير ڪيل هن ڊرامي جو هڪ مکيه ڪردار چنيسر نالي ٿر مان آيل هڪ مسڪين، ڏڪار جو ماريل ڳوٺاڻو آهي، جيڪو

سجي ڊرامي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ ڳالهائي ٿو. جڏهن ته ٻيا ڪردار ميرپور خاص شهر جا سيٺ ۽ نوڪر وغيره معياري سنڌي ڳالهائين ٿا. چنيسر جي واتان چوايل هن ڊرامي جا ڪجهه مڪالما هن ريت آهن:

١. نه ، ڙي سيٺ، چوري مونجي ڪتي جو به وڙ نانهه، اسان مارو ماڙو پرائي شئي کان پڇ پري وو ! اي ڪم آن سنڌين جو

٢. او هتان نه ڊري پوندين ٿر کي ته ڏوهه ٻارهان پٽون اڪري، اربابين واريءَ ترائيءَ مٿان، اوڊائي مٿان، ڇڇ مٿان، چپٽهار مٿان أڪري هترائي واري سن مٿي او اوپرنڊينءَ پٽ مٿي چونرڙا نظر ايندءِ. او أتي ڇيلڙا وينو وينڙا ڏينهڙا گهاريون.

٣. پائي شُحر آهي سيٺ وٽ ٻيو چنڊ ٿو ڏسجي. مال مٿي پورهيو ڪري ڳويون به متاريون ڪيون آم، پوءِ به سيٺ ذري ذري ڪري تو ڏمر، چوي ته تون آهين صفا چٽ بيوقوف، اسين لسيءَ لپ جي سوهنج تي اٽڪيا پيا آهيون نه ته، پاڙي وارا پاڻيءَ ڪاڻ گهٽيئي پيا پڪارين، اسين مارو ماڙهو، تڙين مٿان پاڻي پرڻ جا مهندئي ملوڪ آهيون.

ٿر جو صحرا ضلعي ٿر، ضلعي سانگهڙ، ضلعي خيرپور ۽ ضلعي سکر کان علاوه راجستان جي ڪجهه علائقن تي مشتمل آهي. سموري ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو ۽ ڍاٽڪي محاورو عام رواج ۾ آهن. سنڌ واري علائقي ۾ سنڌي ٻولي وڏيڪ اثرائتي نموني موجود آهي، جڏهن ته راجستان واري حصي ۾ مارواڙي ٻولي وڌيڪ اثرائتي آهي. ٿر جي سنڌ واري حصي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو رابطي واري ٻوليءَ جي حيثيت اختيار

ڪري چڪو آهي، سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري جي اهميت جي پيش نظر لساني جاگرافي جي جديد اصولن تحت وڏيڪ کوجنا ڪرڻ جي بيحد ضرورت آهي، ڪيترن عالمن هن محاوري کي الڳ طور هڪ محاورو ڄاڻو (Identify) ئي نہ آهي. ڀيرومل ۽ ڙائچند درست بيان ڪيو آهي پر گريئرسنءَ ۽ داد محمد بروهيءَ "ٿري" نالي سان جيڪو محاورو پيش ڪيو آهي، سو ڍاٽڪي محاورو الڳ حيثيت رکي ٿو.

گريئرسن ٿاريلي محاوري نالي سان ٻہ نمونا (Specimen) ڏنا آهن. هڪ ضلعي ٿرپارڪر مان ٻيو جيسلمير مان، ٻئي ڍاٽڪي محاورا آهن، جڏهن تہ ٿر جي سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبہ نمونو (Specimen) ڪونہ ڏنو آهي. ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ بہ ٿري محاوري جي سري هيٺ گهڻو تڻو ڍاٽڪيءَ جو احوالُ ڏنو آهي. حالانڪہ پاڻ صفحي نمبر ٢۴ تي ڏنل مثالن ۾ هيٺين ريت ٻہ ٻہ اکر استعمال ڪيا آهن:

موجو / مانرو، تونجو/تانرو، ڪئينجو / ڪيئنرو (١۵).

ان مان صاف سمجهڻ گهرجي ها تہ موجو، تونجو، ڪئنجو لفظ سنڌي محاوري جا آهن، جڏهن تہ مانرو، تانرو ۽ ڪيئنرو لفظ ڍاٽڪي محاوري جا آهن. ٿر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو محاورو ۽ ڍاٽڪي محاورو ٻہ الڳ الڳ محاورا موجود آهن. اهڙو احساس غالباً ڊاڪٽر داد محمد کي ڪونہ ٿيو.

سنڌ جي سرحد پار، سنڌ سان لاڳو راجستاني علائقن ۾ مارواڙي ٻوليءَ سان گڏوگڏ سنڌي ٻوليءَ جو ٿري محاورو بہ رائج آهي.

گريئرسن جو چوڻ آهي تہ جيسلمير جي ٿاريلي محاوري تي سنڌي ٻوليءَ جو وڏيڪ اثر آهي. نسبتا ٿرپارڪر جي ٿاريلي محاوري جي. (١٦). ان مان سمجهجي ٿو تہ سنڌي.ٻوليءَ جي ٿري محاوري جا ڪافي اثرات سرحد پار وارن راجستاني علائقن ۾ بہ موجود آهن. هنن علائقن جو لساني جائزو/ سروي ڪرڻ موجوده دور ۾ نهايت مشڪل آهي، تنهنڪري اتي سنڌي ٻوليءَ جي اثرات جو صحيح صحيح اوک ڊوک ڪرڻ بہ ايترو ئي مشڪل آهي. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري پنهنجي هن اڀياس جو دائرو صرف سنڌ تائين محدود ڪيو ويو آهي.

حوالا

١. پيرومل مهرچند آڏواڻي، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ١٩٥٦، ص – ٩١

٢. ڊاڪٽر غلام علي الانا، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“. ١٩٨٣، ص –٩

٣. داد محمد خادم بروهي، ”سبي خطي ۾ سنڌي زبان جي محاورن جو لساني جائزو،“ پي ايچ ڊي ٿيسز، ١٩٩٠، ص– ٢٢٠ کان ٢٣٢

٤. پيرومل مهرچند آڏواڻي ”سنڌي ٻولي جي تاريخ،“ ١٩٥٦، ص –١٤٠

٥. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ ڀاڱو پهريون ١٩٧٥، ص –٥٢٦

٦. پيرومل مهرچند آڏواڻي، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ص– ١٤٣

٧. ايضا، ص –١٤٦

٨. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ ڀاڱو پهريون، ص–١٤٠

٩. پيرومر مهر چند آڏواڻي، ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“، ص–١٤٣

١٠. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ’لوڪ گيت“، ١٩٦٥، ص –٣٠١

١١. محمد عثمان ڏيپلائي، ”سه ماهي مهراڻ“ ١/ ١٩٥٦، ص–٣٢

١٢. رائچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“ پهريون ڀاڱو، ١٩٧٥، ص–٢٩

١٣. Greson, G.A. Linguistic Survey of India ,Vol.III Part I, P. 145

١٤. داد محمد خادم بروهي، ”سبي خطي جي سنڌي محاورن جو لساني جائزو“ پي ايچ ڊي ٿيسز. ١٩٩٠، ص–٢٤٠

١٥. Greson G.A Linguistic Survey of India Vol. VIII Part I- P.143

باب ٽيون

ڍاٽڪي محاورو

ڍاٽڪي يعني ڍٽ جي ٻولي، ٿر جو هڪ اهم محاورو آهي، جيڪو سموري ٿر ۾ مستعمل آهي. ”ڍٽ“ راجستاني ٻولين جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي رڻ پٽ، صحرا، يا ريگستان. هن محاوري جي باري ۾ ننڍي ڪنڊ جو نامور ماهر لسانيات سرجارج ابراهم گريئرسن پنهنجي مشهور ۽ معروف ڪتاب ”لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا“ جي جلد اٺين ۾ لکي ٿو:

ٿاريلي نانءُ آهي سنڌي ٻوليءَ جي ان روپ جو جيڪو ٿر جي ريگستان ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. ”ٿر“ سنڌ جي اوير پاسي واري سرحد تي هڪ رڻ پٽ آهي، جيڪو سنڌ کي راجپوتانا جي رياست مارواڙ کان ڌار ڪري ٿو. هن محاوري کي ”ٿرِيچي“ به چيو ويندو آهي. مارواڙ ۾ رڻ پٽ کي ”ڍٽ“ سڏيو ويندو آهي. اتان جي محاوري کي ”ڍاٽڪي“. بهرحال جنهن به نانءُ سان هي محاورو سڏجي ٿو، آهي سنڌي ۽ مارواڙي ٻوليءَ جو گاڏڙ ساڏڙ محاورو. مختلف هنڌن تي ٿورو ٿورو فرق اٿس جنهن جو سبب ٻنهي مان ڪنهن هڪ ٻوليءَ جو وڌيڪ اثر هجڻ آهي. (١)

سنڌي ٻوليءَ جي ماهر پيرومل مهرچند آڏوائيءَ جي راءِ موجب ”ٺڪر (راجپوت)، ڪراڙ (واڻيا) مينگهواڙ، ڀيل وغيره اصل راجپوتانا ۽ گجرات طرف کان آيا آهن. ٿر کي ڪڇ ، راجپوتانا جو ڀاڱو (مارواڙ ۽ جيسلمير) ۽ ننگرپارڪر کي پالڻپور رياست (گجرات

جو طرف) ويجها آهن. ٿر جي ڪيترن ماڻهن جي انهن سيني هنڌن جي رهاڪن سان لهه وچڙ گهڻي آهي. انهن سببن ڪري، سنڌي، راجستاني ۽ گجراتي ٻولين جي ميلاپ منجهان ٿر ۾ هڪ بنهه نئين قسم جي ٻولي ٺهي پئي آهي جا "ڍاٽڪي" يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي سڏجي ٿي. اها گاڏڙ ٻولي راجستاني ٻولين جي دفعي ۾ ليکجي ٿي .... ڍاٽڪي ٻولي گجراتيءَ کي گهڻو ويجهي آهي. (٢)

ٿر جي باري ۾ رائچند هريجن صاحب جي راءِ معتبر سمجهي ويندي آهي. هو صاحب پنهنجي ڪتاب "تاريخ ريگستان" ۾ "ڍاٽڪي" جي باري ۾ لکي ٿو: "سيئي ٿري ماڻهو ڪو ڍاٽڪي ٻولي ڪونه ڳالهائيندا آهن. لهاڻن کان سواءِ باقي ٻيون سڀ هندو ذاتيون ڍاٽڪي ٻولي ڳالهائينديون آهن. مسلمان ۽ لهاڻا سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن تہ بہ ڍاٽڪي ٻولي ڳالهائي ۽ سمجهي سگهندا آهن.... ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ بہ ٿر جي جدا جدا ڀاڱن جي رهاڪن جي وچ ۾ لفظن جو ڪجهہ نہ ڪجهہ تفاوت ضرور آهي. چوندا آهن تہ "ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي"... ڍاٽ جا گهڻا رهاڪو اصل مارواڙ کان آيل آهن، تنهنڪري اتي مارواڙي ٻوليءَ جو اثر آهي. مهراڻو ناري کي ويجهو آهي، تنهنڪري اتي سنڌي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ آهي. ڍاٽڪي درحقيقت ڪا خاص زبان ڪانهي، پر مارواڙي، گجراتي، ڪڇي ۽ سنڌي وغيره ٻولين جي گاڏڙ صورت جي ٺهيل آهي. (٣)

پيٽر گرينگر ۽ نيٽا گرينگر سنڌ جي ٻولين جو ابتدائي جائزو (A Prelimnary survey of Languages of Sindh) ورتو آهي، جنهن ۾ هنن ٻين ٻولين ۽ محاورن سان گڏ ڍاٽڪي محاوري جي ٻن نمونن (١) ٿري ۽ (٢) راجستاني سميت، جو پاڻ ۾ تعلق جو اڀياس ڪيو

آهي. هنن لکيو آهي:

”جيڪڏهن ڍاٽڪي محاورو مارواڙي ٻولي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو گڏ وچڙ روپ آهي، جيئن گريئرسن جو بہ خيال آهي، اسين بہ هن نتيجي تي پهتا آهيون تہ ڍاٽڪي محاورو سنڌي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ مارواڙي ٻوليءَ کي گهڻو ئي قريب آهي. ڍاٽڪي محاورو انهن تنهي مارواڙي محاورن جي ڪافي قريب آهي جن کي اسان پنهنجي مطالعي دوران استعمال ڪيو آهي. ڍاٽڪي جي محاورن کي ڌار ڌار محاورا تصور ڪيو وڃي يا ڪين مڪمل ٻوليءَ جو درجو ڏنو وڃي، اهڙي فيصلي ڪرڻ لاءِ اسان کي تفصيلي ۽ باقاعدي مطالعي جي ضرورت پوندي (۴).

پيٽر ۽ نيٽا جي پيش ڪيل نتيجن ۾ ڏيکاريل آهي تہ معياري سنڌي ٻولي ۽ ٿري ڍاٽڪي محاوري جي وچ ۾ سٺ سيڪڙو لفظن جي هڪجهڙائي موجود آهي. جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ ۽ راجستاني ڍاٽڪي محاوري جي وچ ۾ اوڻهٺ سيڪڙو لفظن جي هڪجهڙائي موجود آهي. ساڳئي وقت مارواڙي محاورن ۽ ٿري ڍاٽڪي محاوري ۾ ٽياسي سيڪڙو هڪجهڙائي موجود آهي ۽ مارواڙي محاورن ۽ راجستاني ڍاٽڪي محاوري ۾ اسي سيڪڙو هڪجهڙائي موجود آهي. هن نتيجي جي آڌار تي پيٽر ۽ نيٽا اهو چوڻ ۾ حق بجانب آهن تہ ڍاٽڪي محاورا سنڌي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ مارواڙي ٻوليءَ جي وڌيڪ قريب آهن. (۵)

سنڌي ٻوليءَ جي معياري محاوري ۽ ڍاٽڪي محاوري ۾ جيڪي خاص خاص صوتي ۽ صوتياتي (Phonetic and phonological) فرق آهن تن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

پري بدران ڍاتڪيءَ ۾ چون "اگهو"، اگهو تي معنيٰ پري ٿي.
عام طرح ۾ "هاٿو" بدران "هوئي"، " آهي" بدران "آهي"، "هو" بدران "هتو" چون.

نون غني جو آواز ڪن لفظن ۾ ڪونہ ڪن. "تنهنجو" بدران "توهجو"، منهنجو بدران "مهجو" چون.

اسم خاص جي پڇاڙي "يو" پڇاڙي گڏي اسم تصغير ڪندا آهن. خاص ڪري نالن پٺيان آئين ڪن. "هيرو" بدران "هيريو"، "رامو" بدران "راميو". مسلمان نالن پٺيان بہ ائين ڪندا آهن، "احمد" بدران "احمديو"، "سومار" بدران "سوماريو"، "نُورو" بدران "نوريو" چون. مون، آءٌ، پاڻ بدران، مين، هون، آپ چون. "مون ڪتاب پڙهيو هو" بدران چون "مين ڪتاب پڙهيو هتو".

آءٌ ڪونہ ويندس "بدران چون "هون ڪونهي جائون." آءٌ پاڻ ويو هوس" بدران چون "هُون آپ گيو هتو"، "پڻ" لفظ حرف جملو ڪري ڪم آڻين. آءٌ آيو هوس، پر تون ڪونہ هئين بدران چون "هون آيو هتو پڻ تون هتو ئي ڪونهي."

مارجي ويو، وڃي ويو، ڦرجي ويو بدران چون ماراڻو، وڃاڻو، ڦراڻو وغيره. ڍاٽڪي ۽ سنڌي اکرن جي ڀيٽ ڪري ڏسجي تہ اکر هن ريت آهن:

سنڌي	ڍاٽڪي
هُتي	اُت، اُتڪڻ
هوس	هَتو
هيڏانهن	ايڻ
ڪيڏانهن	ڪيڻ
پوئتي	پَڇو

ڪي لفظ جي ڊاتڪيءَ ۾ گهٽو ڪم اچن ٿا، جيئن تہ آيارڻ = همتائڻ، آهار = کاڌو، انچو = گهٽو ، آجڪو = گذران، اتيسار= گهٽو، اويالو = ڏوراپو، اوجهڙ = رستي کان سواءِ، ٽدولي = اجائي ڳالهہ، آٿاٺو =آچار، اپٽيو = وائريو، ڪڙچي =ڪٽچي، جاڪيو = روڪيو، ٿوڙهو = ٿورو، اورڪيو = سچاتو، ٿگايو = اچلايو، پگ =پير، ٻاٽڙي = عورت، لُگائي =زال، ڏونگهري = بصر، اب گهڙي = يڪدم، اپوٺاريو = ڪم ۾ رڌل، هاڏو =ڪانءُ، آپوهيو =اڌ پڪل، اک ريل =پڪل، آرسائو =سُستي، سوري = سرڻ، چس = مزو، هاسيڪار = اڳو پوءِ، چڙڪلي =جهرڪي، سساڌو =لذت وارو.

ڊاتڪي ۾ زور پرائيندڙ حرف يعني (Particle of Emphasis) بہ موجود آهن انهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(١) پَرهو - پَرتي — پَرهيڪو - اجان پرتي
(٢) نيڙو - ويجهو — نيڙڪو - اجان ويجهو
(٣) چيڪو - تڪڙو — چيڪيرو - اجان وڌيڪ تڪڙو
(۴) موٺو - وڏو — موٺيرو - اجان وڏو
(۵) ارهيو - اورتي — ارهيڪو - اجان اورتي يا گهٽو اورتي. (٦)

ڊاتڪي ۾ ڳڻڻ جا انگ هن ريت آهن:

هيڪ، ٻہ، ٽن، چار، پنج، ڇهہ، سَت، آٺ، نوءَ، ڏس ، اگياري، ٻَارهي، تيرهي، چٺوڏي، پَنرهي، سورهي، سَترهي، اڍارهي، اُگڻيس ۽ ٻيس وغيره.

رائچند جي خيال ۾ هي انگ نج پراڪرت لفظ آهن ۽ هوبهو ڪم اچن ٿا. رائچند هريجن ڊاتڪي ۽ سنسڪرت جا ڪي هوبهو

يعني تتسم لفظ ڳولهي ڪڍيا آهن ۽ ڪي ٿوري مٽ سٽ سان يعني تدڀو بہ ٻڌايا آهن، سي هن ريت آهن:
مانس: نج سنسڪرت لفظ آهي جو گوشت جي بدران هوبهو ڪم اچي ٿو.
سگهرو: شاديءَ بعد چون هاڻي سگهرو ٿيو آهي، س = چڱو، گهرو = گهر وارو.
ڌان: سنسڪرت لفظ ڌانيہ، ڍاٽڪي ۾ اناج کي ڌان چون.
سڌان: س – چڱو، ڌان – اناج، چڱو اناج. ڪڻڪ ۽ چانورن کي ٿري سڌان چون جو ٻاجهري ۽ جوئر وغيره کان چڱو اناج آهي، اهو بہ نج سنسڪرت لفظ آهي.
ڪوي: شاعر کي ڍاٽڪي ۾ چون، اهو نج سنسڪرت لفظ آهي.
گوئينتر: سنسڪرت جو اصل لفظ "گوموتر" يعني ڳانءِ جو مٽ، جو ڍاٽڪي ۾ ڦري ٿيو آهي گوئينتر،جو ٿر ۾ اڃان چالو آهي.
جم: سنسڪرت ۾ موت جي ديوتا کي "يم" چون جنهن جو اُچار ٿري ڪن "جَم"، جم معنيٰ طاقت وارو، زور آور. عام طرح چوندا آهن "آپ سين ڏاڍو جم برابر".
ٿان: سنسڪرت لفظ سٿان، سنڌي ۾ آستان معنيٰ جاءِ، ڍاٽڪيءَ ۾ آستان ۽ ٿان چون. هي سٿين جو آستان آهي "اِي سٿيان رو آستان آهي". هي ٻاپو جو ٿان آهي ڍاٽڪي ۾ چون "اِي-ٻاپو رو ٿان آهي".
لـلاڙ : سنسڪرت لفظ للاٽ، سنڌي ۾ نرڙ / نراڙ. ڍاٽڪي ۾ چون للاڙ .
ماس: مهيني کي ماس چون جو نج سنسڪرت لفظ آهي ۽ هوبهو

ڪم اچي ٿو. مينهن کي وٺي ۾ مهينا ٿيا" تري چون مِيھ وٺي ٽان ۾ ماس ٿيا.

آگاس: "آڪاش" نج سنسڪرت لفظ آهي جنهن کي چون آگاس يعني اڀ. "آڪاش ۾ تارا پيا ٽمڪن" کي ڍاٽڪيءَ ۾ چون "آگاس ۾ تارا پيا ٽمڪين".

ڏيو: سنسڪرت لفظ ديو، ديوتا.

ٻهو: زال کي اِٻهو چون.

سسھرو: سنڌيءَ ۾ سهرو.

ساسو: سنڌيءَ ۾ سَسُ.

ساسرو: سنڌي ۾ ساهرو.

اهي هندي ٻوليءَ جا لفظ آهن جي هوبهو ڪم اچن ٿا. ڍاٽڪي لفظن جي ذخيري کي گڏ ڪري هن ڪتاب ۾ ضميمو "الف" طور شامل ڪيو ويو آهي. تازو ٿي ١٩٩١ع ۾ ڍاٽڪي کي لکڻ پڙهڻ لاءِ ٽي ڪتابڙا حيدرآباد ۾ "نئين بنيادين" نالي مسيحي مشينري اداري پاران ڇپايا ويا آهن:

(١) ڍاٽڪي اکر آن ڦوٽو

(٢) ڍاٽڪي پڙهو ! پهلڪو ڪتاب

(٣) اوهين سنڌي پڙهي ڍاٽڪي پڙهو

ڍاٽڪي الف بي ۾ هيٺين ريت ٣٢ اکر رکيا ويا آهن:

آ، ب ٻ پ ت ٽ ٿ ٺ ٽ پ، ج جھ چ ڇ،

د ڏ ڌ ڊ، ر ڙ ڑ س ڦ، ڪ ک گ گھ، ل م ن ڻ، وھ .

مٿي ڏنل الف بي مان ڍاٽڪي لکڻ لاءِ عربي جا سمورا خاص آوازن وارا اکر، ث ، ح ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف ۽ ق شامل نه

ڪيا ويا جڏهن تہ سنڌيءَ جا بہ چوسنا آواز (Implosives) ڄ ۽ ڳ بہ شامل ڪيل ڪونهن ۽ نڪاوان آواز ڃ ۽ ڱ بہ ڍاٽڪي محاوري جي صوتياتي سرشتي ۾ نہ ڏنا ويا آهن. ڍاٽڪي ۾ (ش) جو گِسِڙو (Fricative) آواز ۾ بہ ناپيد آهي، جنهن جي بدران (س) ڪم آئيندا آهن. ڍاٽڪيءَ جي هن الف بي ۾ فارسيءَ جا ٽئي اکر پ، چ ۽ گ رکيا ويا آهن. هڪڙو مخصوص آواز ڍاٽڪيءَ جو رکيو ويو آهي سو آهي ڙ، جيڪو حقيقت ۾ (ر) جو وسرگ آواز آهي. ڍاٽڪي ۾ هر، ڪوڏار ۽ تارو (معني تالو) لفظن ۾ هيءُ آواز موجود آهي ڍاٽڪي ۾ ڪي سر (Vowel) بہ بدليل آهن:

لاڏو آيو اهي

مانهجو نان گلاب اهي

"اهي" ۾ آخري سر سنڌي ۾ نہ آهي. ڍاٽڪي ۾ هي سر ٽورو مٿيل آهي يعني تہ ڪجھہ ننڍو ڪري اچاريو ويندو آهي.

ڍاٽڪيءَ ۾ جملا آهن:

تِلوڪ اِسڪول جائي تو

سِيتا اِسڪول جائي تِي

هتي "تو" ۽ "تي" سنڌي جي "ٿو" ۽ "ٿي" جون بدليل صورتون آهن، سنڌي آوازن سان وسرگائيءَ ڪي حذف ڪيو ويو آهي يعني (ٿ) ڪي بدلائي (ت) ڪيو ويو آهي. ڍاٽڪي ۾ ڪيترا لفظ معياري سنڌي جا موجود آهن، ڍاٽڪي محاورو ۽ سنڌي ٻوليءَ جو سِنڌ تاريخي اعتبار کان ڪافي پراڻو ۽ پختو آهي. ٻنهيءَ جي صوتي، صوتياتي صرفي ۽ نحوي سرشتي ۾ هڪجهڙائي هئڻ کان علاوه ڪافي اثرات لفظي ذخيري تي بہ پيا آهن. ڍاٽڪي ۾ ڪي

هوبهو سنڌي لفظ بہ ملن ٿا ۽ ڪجهہ بدليل صورت ۾ بہ ملن ٿا، جهڙوڪ :

سنڌي	ڍاٽڪي
ڄڃَ	جانِ
ڏِڳا	ڏگا
گانءِ، ڳئون	گا
ڳوڙري	ڪوڙري
پيرون	پيلو
مڱڻهار	مَنگڻيار

شاهہ جي رسالي ۾ "سر ڍولا مارو" جي عنوان سان ڍاٽڪي ڳاهن وارا بيت قلمبند ٿيل آهن جي غالباً ڀٽائي صاحب ٻڌا ۽ بعد ۾ پنهنجين ڪچهرين ۾ پاڻ پڙهيا ۽ پوءِ فقيرن لکي رسالي ۾ شامل ڪيا (٧). سر ڍولا مارو جو پهريون بيت هيءُ آهي :

اتر واءُ ڪِوندي، ڀلي موسم ميه

ٻالاپڻ رو نيه، ڍولا جِم وِسارين

"جِم وساريين" معنيٰ متان وسارين، ٻئي لاڙ جا لفظ آهن. اهڙا ٻيا ڪيترائي سنڌي لفظ هوبهو ڍاٽڪيءَ ۾ موجود آهن. ڍاٽڪي محاوري جا ٿوري تعداد ۾ لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا آهن، ان سلسلي ۾ پيرومل لکي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي لفظ گهڻا ڪينهن جو ڍاٽڪي ڳالهائيندڙ سنڌ ۾ گهڻو تڙي پکڙجي نہ ويا آهن. عمر مارئي جي قصي مشهور هئڻ سبب سنڌي ۾ "مارو" لفظ عام ٿيو آهي جو ڍاٽڪيءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس "ٿري مالدار" جي مال جي چاري سانگي ڪڏهن ڪٿي تہ ڪڏهن ڪٿي گذارين ٿا.

کود "مارئي" ڍاٽڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس "مارو لوڪن جي نياڻي". هڪ ٻيو لفظ "توري" ڍاٽڪي جو آهي جيڪو شاهه جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

"تون لنگهائين لطيف چئي ٿرن جا توري"

"توري" لفظ جي معنيٰ آهي "شڪاري"، پر عام طور ٿر ۾ ٻيلن کي "توري" سڏيندا آهن ۽ اهي اڇوتن جي دفعي ۾ ليکبا آهن. "توريءَ، جو مونث سنڌي ۾ آهي "تورياڻي"، جيئن شاهه صاحب فرمايو آهي:

ماڙهو ڇونهه مي آءٌ هيرياڻي آهيان

مون ور سرتيون سي، جي تورياڻيون ٿرن جون.

شاهه جي سر "ڍولا مارو" ۾ آيل هڪ وائي ۽ ١٧ بيت هن ڪتاب جي آخر ۾ ضميمو "ج" ۾ ڏنا ويا آهن.

"ڍاٽڪي" ٿر جو هيءُ اهم محاورو، ماهرين لسانيات جي نظر ۾ هن وقت تائين ته هڪ محاوري / ڊائليڪٽ جي حيثيت ۾ توجهه جو مرڪز رهيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب لوڪ ادب جي ڪتابن ۾ جتي جتي به هن ڍاٽڪي محاوري جو ذڪر ڪيو آهي "ٿري محاورو" ڪري لکيو اٿائون.ڍاٽڪي محاوري کي ٻوليءَ جو درجو ڪنهن به عالم / ليکڪ ڪونه ڏنو آهي. گريئرسن به ڍاٽڪيءَ جا نمونا جلد آٺين ۽ نائين ۾ ڏنا آهن. اٺين جلد ۾ سنڌيءَ جي محاوري / ڊائليڪٽ طور ۽ جلد نائين ۾ مارواڙي / راجستاني ٻوليءَ جي محاوري طور ساڳيا ئي نمونا (Specimen) ڏنا آهن.

گريئرسن هن سلسلي ۾ لکي ٿو: "راجپوتانا ۾ "ڊٽ" لفظ جي معنيٰ آهي صحرا، ريگستان. هي لفظ خاص طور "ٿر" جي

علائقي لاءِ ڪم آندو ويندو آهي. جنهن ۾ سنڌ وارو ٿر جو علائقو ۽ راجپوتانا جي جيسلمير رياست وارو ريگستاني علائقو بہ شامل آهي، هن ساري علائقي جي جيڪا ٻولي آهي سا سنڌي ٻولي ۽ جيسلميري مارواڙي ٻولين جو گاڏڙ ساڌڙ (Mixture) آهي. ڏکڻ اُولهہ ۾ مارواڙي ملاٽي ٻولي آهي. ٿر جي ٿرپارڪر ۽ جيسلمير ۾ رائج ڳالهائڻ جا مختلف نمونا آهن، جي سڀ سنڌي ۽ مارواڙيءَ جا مليل جُليل نمونا آهن. اهي نمونا يا مارواڙي جا محاورا سمجهيا وڃن يا سنڌي جا محاورا تصور ڪيا وڃن. سنڌ ۾ ڳالهائڻ جا اهي روپ سنڌيءَ جا محاورا سمجهيا وڃن ٿا ۽ ٿاريلي جي ”نانءَ“ سان سڏبا آهن (٨).

ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ راڻچند صاحب بہ ڍاٽڪيءَ جي باري ۾ ڪافي ڪجهہ معلومات گڏ ڪري پنهنجي ڪتابن ۾ ڏني آهي، پر هن ڪتي بہ اهو نہ ڄاڻايو آهي تہ ڍاٽڪي هڪ ٻولي آهي. دراصل اسان جي اڳيان هيءُ سوال آهي تہ ڍاٽڪي محاورو آهي يا هڪ مڪمل ٻولي؟ جيڪڏهن محاورو آهي تہ ڪهڙي ٻوليءَ جو محاورو آهي؟ آيا سنڌي ٻوليءَ جو محاورو آهي يا مارواڙي يا گجراتيءَ جو؟ اهو چئي ڇڏڻ ڪافي نہ آهي تہ ڍاٽڪي، سنڌي، مارواڙي، گجراتي ۽ ڪڇيءَ جو گاڏڙ ساڌڙ (Mixture) آهي. جيڪڏهن ڪنهن بہ مخصوص ٻوليءَ جو محاورو ثابت نہ ٿو ڪري سگهجي،تہ پوءِ ڍاٽڪي کي ڇو نہ هڪ مڪمل، جداگانہ ۽ خود مختيار ٻولي قرار ڏنو وڃي. اهڙن سوالن تي ويچار ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي. هن ڏس ۾ مني ۽ عمر ڪوٽ تائين وڃي ابتدائي ڪم ڪيو ويو آهي، مشهور ماهر لسانيات سوادیش جي ڏنل بنيادي جدول مطابق ڪم ڪيو،

جنهن موجب ڪنهن بہ هڪ ٻوليءَ جي بنيادي ﻫ سئو لفظن جي لسٽ ڇئن ئي ٻولين سنڌي، ڍاٽڪي، مارواڙي ۽ گجراتي ۾ تيار ڪئي وئي. دراصل سواڊيش جي نظريي تحت نہ صرف قريبي ٻولين جو ماضي ۾ هڪ ٻئي کان ڌار ٿيڻ جو عرصو معلوم ڪري سگهجي ٿو، پر ٻولين جو پاڻ ۾ تعلق ثابت ڪرڻ پڻ آسان آهي. ٻوليءَ جي بنيادي ﻫ سئو لفظن جي جدول هت پيش ڪجي ٿي:

	سنڌي	ڍاٽڪي	مارواڙي	گجراتي
١.	سڀ	سَڃا	سَجا-سَارا	سَگهرا
٢.	۽	اين	نہ-هان نہ	اَنِي
٣.	جانور	جَناور	جَناور	پَشو
٤.	رڪَ	ڇِڏَ	راک	واني
٥.	ٿي	ٿي	ماٿ، ٿي	ٻر
٦.	ٻُئي	ٻُنا	ٻُنا	پاڇڙ
٧.	گندو	ٻِڇڙو	ڪِنو	گندو
٨.	چوڏو	چوڏو	چوڏو	چال
٩.	ڇاڪاڻ	ڪيلات	ڪيونڪہ	ڪارڻ
١٠.	پيٽ	پيٽ	پيٽ	پيٽ
١١.	وڏو	وڏو	موٹو	موٹون
١٢.	پڪي	پڪي	پڪي	پَڪيِي
١٣.	چڪ	چڪ	چڪ	ڪَرڙوون
١٤.	ڪارو	ڪاڙو	ڪالهو	ڪارو
١٥.	رت	لوئي	لوئي	لوهي

۱٦.	وڄائڻ	وَڄاڻِ	ٻَجاوڻ	وڳاڙئون
۱۷.	هَڏو	هَڏو	هاڏ کي	هَڏي
۱۸.	ساهہ ڪٽڻ	ساهہ ڪٽڻ	خاح ليوڻ	سُوانس
۱۹.	سَڙڻ	جَلڻ	تَرڻ	داجوون
۲۰.	ٻار	ٻاڙو	ٻالِ	ٻَچا
۲۱.	ڪڪر ٻادل	ڪڪر ٻيڄ	ٻادل	وادرا
۲۲.	ٽَڏو	ٽڏَو	ٽايو	ٽهنڊو
۲۳.	اَڄ	آو		آوو
۲۴.	ڳڻ	ڳَڻ	ڳڻ	ڳڻو
۲۵.	وَڏِ	وَڏ	وَڏ	ٻلاڙي
۲٦.	ڏِينهن	ڏيهن	ڏِن	ديوَس
۲۷.	مَرڻ	مَر	مَرڻ	مَرڻ
۲۸.	ڪوٽڻ	ڪوتَڙ	ڪوتِرڻ	ڪوروُون
۲۹.	ميرو	ميلو	ميلو	گندوُن
۳۰.	ڪُتو	ڪتو	ڪترو	ڪترو
۳۱.	پيٺڻ	پيٺي	پيٺڻ	پيٺو
۳۲.	خُشڪ	خُسڪ	خوڪوڙو	سڪُون
۳۳.	جَڏو	ٻاڙي	جڏو	خراب
۳۴.	مِٽي	مِٽي	مِٽي	ٽوڙ
۳۵.	ڪَن	ڪن	ڪؤن	ڪان
۳٦.	زَمين	جَمين	زَمينِ	ٽرتي
۳۷.	ڪائڻ	ڪاءِ	ڪاوڻ	ڪائون
۳۸.	آنو	آنو	اينڏو	انڊا

۳۹.	آک	انک	اٹونک	آنک
۴۰.	ڪرڻ	کرڻ	کرڻ	پڙي جووڻ
۴۱.	پَري	پرهو، ارگو	الگو	چيٹون
۴۲.	ٿلهو	جاڏو	جاڏو	جاڊو
۴۳.	پِيءُ	باپ	باپ	پيتا
۴۴.	پوءِ – دپ	نيبهڻ	پيهہ	ڊروون
۴۵.	گنب	پَنک	پونک	پانک
۴۶.	تورو	توڙکيو	تڙي يو	توڙون
۴۷.	وِڙهڻ	وڙهجڻ	بِڙهڻ	لڙوون
۴۸.	باهہ	ٿانڊو	باختڍي	آگِ
۴۹.	مَڇي	مَڇي	مَڇي	ماڇلي
۵۰.	پَنجَ	پَنج	پونچ	پانچ
۵۱.	تَرڻ	ترڻ	ترڻ	ترووں
۵۲.	وَهڪرو	ريلو	وِهڪرو	وهوون
۵۳.	گُل	گُل	گُل	ڦُل
۵۴.	اُڏامڻ	اُڏڻ	اُڏڻ	اُڏوُون
۵۵.	ڏُنڊ	ڏُنڊڪار	ڏُنڊ	اوس
۵۶.	پير	پگ	پگ	پگ
۵۷.	چار	چار	چَارْ	چار
۵۸.	جَمڻ	جميو	جمڻ	جوُون
۵۹.	ميوو	ميوات	ميوات	ڦڙ
۶۰.	ڏِيڻ	ڏي	ڏيوڻ	ديوُون
۶۱.	يَلو	ناهُوڪو	يَلو- خَنو	سارون

٦٢.	گاهہ	گاهہ	گاخ	گھاس
٦٣.	سائو	سائو	ليلو	ليلو
٦٤.	ڳڻ	ڱن	ڳڻ	ڳڻ
٦٥.	وار	مَٿواڙ	بال	وار
٦٦.	هَٿ	هَٿ	هاٿ	هاٿ
٦٧.	هُو	او	هتو	تي
٦٨.	مَٿو	مَٿو	ماٿو	ماٿون
٦٩.	ٻَڌڻ	ٻَڌ	خٽڻ	سانيهرون
٧٠.	دِلِ	دِل	دل	دل
٧١.	ڳرو	ڀارِي	ڀاري	وزن دار
٧٣.	هِتي	اِٿ	ايٿ	اهين
٧٣.	ڏَک هٽڻ	ڏک هڻ	ڏک هٽڻ	هاروون
٧٤.	جَهلڻ	جَهل	جهالڻ	پَکڙوُون
٧٥.	ڪِيئن	ڪِين	ڪِيو	ڪيم
٧٦.	شِڪار	سِڪار	شِڪار	شِڪار
٧٧.	مُڙس	ڏَٽِي	ڏَٽِي	پَتِي
٧٨.	آءٌ/ مان	هُون	هُون	هُون
٧٩.	جيڪڏهن	جي پرهو	جيڪڏي	آگر
٨٠.	بَرف	بَرف	بَرف	بَرف
٨١.	۾	مَهين	مِنئين – مين	اندر
٨٢.	مارڻ	مارڻ	جونٽڻ	جاٺوُون
٨٣.	ڄاڻڻ	ڄاڻ	جونٽڻ	جاٺوُون
٨٤.	ڏَند	ڏَند	ڏَند	تَڙاء

۸۵.	کِلڻ	هَسڻ	هاخڻ	هَنسووڻ
۸٦.	پَن	پَن	پون	پارڙوُن
۸۷.	گہو	اُبتو	کاپو	ڈاپو
۸۸.	ٺنگ	ٺنگ	ٹونگ	-
۸۹.	ڪُوڙ	کوڙ	ڪُوڙ	کوٹ
۹۰.	جِيئڻ	جيئڻ	جيئڻ	-
۹۱.	جيرو	جيرو	ڪالجو	ڪليجون
۹۲.	ڏِگهو	ڈگو	ڏِيگهو	لانبون
۹۳.	جُونء	جُون	جُون	-
۹۴.	ماٺهو	ماڑهو	موٹِج	مانس
۹۵.	گهٽا	گهڻ	گهٽا	گهٽا
۹٦.	گوشت	گوشت	موتخ	مانس
۹۷.	ماءُ	آمان	مان – امان	مان
۹۸.	جَبل	جَبل	جبل	پَهاڑ
۹۹.	وات	پاڪو	مُونڈو	-
۱۰۰.	نالو – نانء	نان	نون	نام
۱۰۱.	سوڙهو	سوڑو	خوڑو	ساڪڙُون
۱۰۲.	ويجهو	نيڑڪو	نيڑو	پاسي
۱۰۳.	ڳچي	ڳچي	گلو	گردن
۱۰۴.	ٽَون	ٽوو	ٹوٹو	ٽَون
۱۰۵.	راتِ	رات	رات	رات
۱۰٦.	نڪ	نڪ	ناڪ	ناڪ
۱۰۷.	نر	ٹا	ٹا	ٹا

۱۰۸.	پُراڻو	پراڻو	پروٹو	جونو
۱۰۹.	هِڪ	هيڪ	هيڪ	ايڪ
۱۱۰.	ٻيو	ٻيجو	ٻجو	ٻيجو
۱۱۱.	ڄڻو	ڄَڻو	ڄڻو	ماڻس
۱۱۲.	راند	زانت	روند	رموُون
۱۱۳.	ڇِڪڻ	ڇِڪڻ	ڇِڪڻ	کيڇوون
۱۱۴.	ڏَڪڻ	ڏَڪ	ڏَڪڻ	ڏَڪو مارون
۱۱۵.	مينهن	مِيهه	مِي	وَرسارو
۱۱۶.	ڳاڙهو	رتو	راتو	لال
۱۱۷.	حق	حق	حق	حق-آڏيڪار
۱۱۸.	ساڃو	سائو	خاڃو	جَمڻُون
۱۱۹.	نَڏِي	نَڏِي	نَڏِي	نَڏِي
۱۲۰.	رَستو	واٽ	رستو	رستو
۱۲۱.	پاڙَ	پھاڙ	پاڙ	جَڙ
۱۲۲.	نوڙِي	رَڏوڙِي	نوڙِي	رَسي
۱۲۳.	ڳريل	وگھريل	گيلوڙو	کنڏاڻو
۱۲۴.	مَهڻ	ٻهمڻ	گنخڙڻ	گھسوُون
۱۲۵.	لُوڻ	سلوڻ	لُوڻ	مينهون
۱۲۶.	واري	ڌُوڙ	بيلو	ريتي
۱۲۷.	چوَڻ	ڪاهڻ	ڪيوڻ	ڪَهوُون
۱۲۸.	ڪتَهڻ	ڪنر ڪرڻ	ڪاج ڪٽڻ	چروون
۱۲۹.	سَمنڊ	سَمنڊ	سمنڊ	دَريا
۱۳۰.	ڏسڻ	جو	جوئڻ	جووون

۱۳۱.	ٻج	ٻج	ٻيج	ٻِسي
۱۳۲.	سِبڻ	سيڏڻ	خيڙڻ	سيوون
۱۳۳.	تِکو	تَڪڙو	تِکو	تيج
۱۳۴.	ڪُٺل	ڪُٺل	ڪوٺوڙو	ڪاوون
۱۳۵.	ڳائِڻ	ڳايو	ڳاوَڻ	ڳاوون
۱۳۶.	وِهڻ	پيسڻ	پِيخڻ	پيسوون
۱۳۷.	چَمڙي	جمڙي	چونبڙي	چامِڙي
۱۳۸.	آسمان	آگاس	آسمُون	آسمان
۱۳۹.	سُمهڻ	سُوساٰن	خوتُڻ	انگهوون
۱۴۰.	تندو	تنديو	تنديو	نانو
۱۴۱.	بانس	باس	ڏپ – هوا	گند
۱۴۲.	دونهن	دوهون	ڏونٿو	دهلٿون
۱۴۳.	لسو	لِسو	لخو	لسو ن
۱۴۴.	برف	برف	برف	برف
۱۴۵.	نانگ	نانگ	نانگ	سانپ
۱۴۶.	ڪجهہ ٿوروو	ٿوڙو	ڪجهہ ٿڙيو	ٿهوٽڪ
۱۴۷.	ٿُڪ	ٿُڪ	ٿوڪ	ٿُڪوون
۱۴۸.	ڏار ٽيڻ	ارگو ٽيڻ	ڏار هوئڻ	ڦاڙوون
۱۴۹.	سوڙهو ڪرڻ	پيڙو ڪرڻ	خوڙو ڪرڻ	نپڙوون
۱۵۰.	چِپائڻ	هَٽڻ	گهوڪو ڏيڻ	پوڪوون
۱۵۱.	ٻيهڻ	ٻيٺڻ	اپڻ ٻيچڻ	اپور ويهڻ
۱۵۲.	تارو.	تاڙو	تارو	تارو
۱۵۳.	لڪڻ	گيڏِيو	گيڏي	لاڪڙي

١٥٤.	پَٽر	پَٽرُ	ٻانو	پٿر
١٥٥.	سِڏو	سنڏو	کُڏو	سيڏون
١٥٦.	چُوسڻ	چُوپڻ	چوکڻ	چَوسوون
١٥٧.	سڄ	–	کُورج	سُورج
١٥٨.	سَڄڻ	سَجو	کوجڻ	سوجن
١٥٩.	تَرڻ	تَرهڻ	ترڻ	تَروون
١٦٠.	ٻُچ	ٻَچ	پونچ	پُچڙي
١٦١.	تہ	تَہ	تو	تي
١٦٢.	هتي	اٿ	اوٿ	تِيان
١٦٣.	اهي	او	او	تي
١٦٤.	ٿُلهو	ٿَلهو	ڄاڏو	جابو
١٦٥.	سَنهو	سَنهو	کَنيو	پاترون
١٦٦.	سوچڻ	سوچڻ	کوچڻ	وچار
١٦٧.	هي	اي	اي	آ
١٦٨.	توهان	تَهان	تي	مون
١٦٩.	ٿي	ٿن	تين	تِيان
١٧٠.	اُڇلڻ	آوڻ	اڇلاوڻ	گهاڪروون
١٧١.	ڳنڍ	ڳڙهو	ڳُونٺ	ٻانڌوون
١٧٢.	جِيَ	جِبان	جَبونن	جيڀ
١٧٣.	ڏند	ڏَنت	ڏونت	دانت
١٧٤.	وَٽ	وَٽ	ٻَٽ	وَرِچ
١٧٥.	وارو	وارو	وارو	ڦراوون
١٧٦.	ٻَہ	ٻَہ	ٻي	ٻي

۱۷۷.	اوڪارو	اُڇل	اوڪارو	اُلٽي
۱۷۸.	گهمڻ ڦرڻ	ڦرڻ	گهڻ ڦرڻ	چالوون
۱۷۹.	ڪوسو	اونهون	اونهون	ڪن ڪنون
۱۸۰.	ڌُوئڻ	ڌُوئو	ڌئڻ ڌووڻ	ڌوون
۱۸۱.	پاڻي	پوڻي	پوڻي	پاڻي
۱۸۲.	اسين	اسين	مَهي	آپڻي
۱۸۳.	آلوَ	پِنل	پينوڙو - ليلو	ليلو
۱۸۴.	ڇا	ڪتي	ڪي	شُون
۱۸۵.	ڪڏهن	ڪَڏهي	ڪَڏي	ڪِيان
۱۸۶.	ڪِٿي	ڪِٿ	ڪِيت	ڪِيا
۱۸۷.	اَڇو	اڇو	آڇو	سفيد
۱۸۸.	ڪير	ڪوڻ	ڪونڻ	ڪوڻ
۱۸۹.	ويڪرو	ويڪڙو	ارلو	چوڙو
۱۹۰.	زال	لُگائي	لُگائيَ	پَتني
۱۹۱.	هير، واءُ	واءُ	هير، بائرو	هوا
۱۹۲.	پَر	پک	پونک	پر
۱۹۳.	اُگهڻ	لهوڻ	آڇو ڪرڻ	پوڇون
۱۹۴.	ساڻ- گڏ	پيڙو	پيلهو	ساٿِي
۱۹۵.	عورت	ڌوسي	لُگائي	ناري
۱۹۶.	پيلو جهنگل	جهنگ - مڙهان	جهنگ	-
۱۹۷.	ڪِيڙو-جيت	جِيت -ڪِيڙو	جِيت -ڪِيڙو	-
۱۹۸.	تُون	تون	تون	تَمين
۱۹۹.	سال	سال	خال	ورس
۲۰۰.	پيلو	پيڙو،	پيلهو	پيڙون

ڍاٽڪي مِحاوري جي بنيادي ٻہ سئو لفظن جي سنڌي ٻوليءَ. جي بنيادي ٻہ سئو لفظن سان ڀيٽ ڪرڻ بعد معلوم ٿيو تہ ڍاٽڪي ۽ سنڌي ٨٦.٥ سيڪڙو هڪجهڙائي آهي. ڍاٽڪي ۽ مارواڙيٰ جي وچ ۾ صرف ٧٨.٥ سيڪڙو هڪجهڙائي ڏٺي وئي. گجراتي ۽ ڍاٽڪي ۾ گهڻو ئي فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو، تنهن جي باوجود بہ گجراتي ۽ ڍاٽڪي ۾ ٦٣ سيڪڙو هڪجهڙائي ڏٺي وئي آهي. ان بنياد تي بخوبي چئي سگهجي ٿو تہ ڍاٽڪي محاورو سنڌي ٻوليءَ کي ئي وڌيڪ ويجهو آهي، نسبت مارواڙي ۽ گجراتي ٻولين جي.

ڍاٽڪي محاوري جي صوتياتي نظام ۾ ٻہ چوسڻا آواز (ٻ) ۽ (ڏ) موجود آهن، جيڪي مارواڙيءَ ۾ نہ آهن پر سنڌي ۽ گجراتيءَ ۾ آهن. ڍاٽڪيءَ جي صوتياتي نظام ۾ (ب، د، ڊ، گ) آواز موجود آهن،جيڪي گجراتي ۾ ڪونهن پر سنڌيءَ ۽ مارواڙيءَ ۾ آهن. هڪ آواز (ڙ) ڍاٽڪيءَ ۾ پنهنجو آهي جيڪو گجراتي، سنڌي ۽ مارواڙيءَ ۾ نہ آهي، ساڳئي وقت هڪ سر (Vowel) بہ سنڌيءَ کان ٿورو ڦريل آهي.

ڍاٽڪيءَ جي لفظي ذخيري ۽ ان جي صوتياتي نظام تي غور ڪرڻ بعد اهو نتيجو ڪڍيو ويو تہ ڍاٽڪي محاورو، سنڌي ٻوليءَ جي ويجهو هئڻ جي باوجود بہ سنڌي ٻوليءَ جو محاورو نہ ٿو چئي سگهجي. ڍاٽڪي محاوري کي پنهنجي هڪ ڌار سڃاڻپ ۽ پنهنجو هڪ ڀرپور وجود آهي. هڪ اهم نڪتو هيءُ بہ آهي تہ معياري سنڌي ڳالهائيندڙ کي تيستائين ڍاٽڪي سمجهہ ۾ بلڪل ڪانہ ايندي، جيستائين هو ڍاٽڪي محاوري کي ٻڌڻ ۽ سمجهڻ لاءِ خاص تربيت/ ڪوشش/ مشق نہ ڪندو. جنهن بعد ئي سنڌي ڳالهائيندڙ

ماٿهو ڍاٽڪي محاورو سمجهڻ جي لائق تي ويندو. ڪنهن هڪ ٻوليءَ جو محاورو هجڻ لاءِ وڏي ۾ وڏي ڪسوٽي اها آهي تہ هڪ ٻولي جا مختلف محاورا ڳالهائڻ وارا پاڻ ۾ بنا ڪنهن تڪليف جي هڪ ٻئي جي ڳالهہ سمجهي سگهن. ان ڪسوٽي ڪان پوءِ بہ ڍاٽڪي کي سنڌيءَ جو محاورو قرار نہ ٿو ڏئي سگهجي.

ننڍي کنڊ جي ورهاڱي بعد ڍاٽڪي ڳالهائيندڙ ماروئڙن جو تعلق گجراتي ٻوليءَ جي مخصوص خطي (Main land) گجرات ۽ مارواڙي ٻوليءَ جي (Main land) مخصوص خطي راجستان سان گهٽو گهٽجي چڪو آهي. جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ جي مخصوص خطي (Main land) يعني سنڌ سان سندن تعلق تمام گهٽو گهرو رهيو آهي، تنهن ڪري ڍاٽڪي محاوري تي سنڌيءَ جا اثرات وڌيڪ ملن ٿا. جيئن تہ ٿر ۽ ڍٽ خود بہ هڪ وڏو وسيع علائقو آهي، جنهن کي ڍاٽڪيءَ جو مخصوص خطو (Main land) قرار ڏئي سگهجي ٿو. انهن جاٿايل دليلن جي روشنيءَ ۾ چئي سگهجي ٿو تہ ڍاٽڪي هاڻ هڪ مڪمل ٻوليءَ جو روپ اختيار ڪري چڪي آهي، ان کي هڪ مڪمل الڳ ٻوليءَ واري اهميت ڏيڻ گهرجي.

ڍاٽڪي محاوري جي حدن ۽ ڍاٽڪيءَ جو سنڌي سان تعلق جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" جي ٽئين ڇاپي ۾ لکيو آهي :

سوڍن نڪرن جي ٻولي "ڍاٽڪي" آهي، جنهن جي ٿرپارڪر واري پاسي گجراتيءَ جو اثر وٽ واري پاسي (مٺي ۽ ڏيپلي تعلقي جو ڏاکڻيون حصو) ڪڇ جي ٻوليءَ جو اثر ۽ ڇاڇري تعلقي جي اُپرندي "ڪنٺي" واري پاسي راجستاني مارواڙي جو اثر پيل آهي،

مگر وچئين ”اونهر“ واري ڀاڱي جي ”ڏاتڪي“ وڌيڪ صاف ۽ معياري آهي، جنهن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ان جي بنيادي مرڪزيت ساڳي سنڌ واري آهي. مثلاً: ڪي تو ڪرين (ڇا ٿو ڪرين)، ڪيڻ تو جائين (ڪيڏانهن ٿو وڃين). حرف اضافت لاءِ جيتوڻيڪ ”ري“ ۽ ”رو“ (جي، جو) هن وقت گهڻو استعمال ٿئي ٿو، تنهن هوندي به ڪن فقرن ۾ سنڌي ”جي“ ۽ ”جو“ استعمال ٿين ٿا، مثلاً : تاهه جي (تنهنجي)، اي ڪيتر تاهه جو آهي (هي ڪيٿ توهان جو آهي). ماضي ۾ ”ت“ جيڪا سنڌيءَ داروي ٻولين جي اثر جو اڳاٽو يادگار آهي (رتو –ڳاڙهو ٿيو، التو، سلتو– ڇيو، وتو– ورتو) سا ڍاتڪي ۾ هئڻ جي صيغن ۾ موجود آهي مثلاً :

هون آيو هُتو – آءُ آيو هوس – اسين آيا هُتا–اسين آيا هئاسون.

تون آيو هُتو–تون آيو هئين– ايي آيا هُتا–اوهين آيا هئا.

او آيو هُتو– هو آيو هو– او آيا هُتا – هو آيا هئا.

ڍاتڪي محاوري ۾ ڪيترو ئي لوڪ ادب جو ذخيرو موجود آهي، جنهن ۾ بي انداز لوڪ گيت، لوڪ ڪهاڻيون، ڳاهن سان ڳالهيون وغيره آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم تحت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ڪتاب هن ڏس ۾ رهنمائي ڪن ٿا.تر جي لوڪ ادب کي سهيڙڻ سموهڻ ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، راڻچند هريجن، منگهارام اوجها، محمد عثمان اديب ۽ ٻين جون خدمتون ساراهڻ جوڳيون آهن. لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ڍاتڪي محاورو ڪافي شاهوڪار ۽ مالدار آهي. ڍاتڪي محاوري تي سنڌي ٻوليءَ جا اثرات جانچڻ لاءِ ڍاتڪي لوڪ ادب جي لساني اوک ڊوک هن ريت پيش ڪجي ٿي: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب

”لوڪ گيت“ ۾ تر مان گڏ ڪيل لوڪ گيت اڪثر ڍاٽڪي محاوري جا آهن. ڪي سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ آهن، جن جو ذڪر اڳئين باب ۾ ڪري آيا آهيون. ٿر مان جيڪي لوڪ گيتن جون روايتون مليون آهن ان موجب ولاڙو، لکيو، وڻجارو، پٽيئو، ڏهوڪو، ڍاٽيڙو، همرچو، جوڌيو، ڪرهو، راڻو، ڪجليو، هاسل، ٽڙڙڙ ٽڙڙڙ، گولاڙو، مگريو، لمڪيان ڙي لو، وندل، مينديوڙو، بادلڙو، رائڌڻ ور، ورسارو چوماسو، سانوڻ تيج، هچڪي، پٺاري، مينداميٺي، للرياڙي لو،خيالي گومند، جلالو، جوڌاڻو، رومال، منڌيڙو، سونٺ جيرو، اڪير، ڪونجل، ڪاڳڙو، سيهڙو، منجرو، پيراڻو نالي وارا لوڪ گيت شامل آهن. ”ولاڙو“ لوڪ گيت هڪ اهڙو گيت آهي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي محاوري وارين مصراعن سان گڏوگڏ ڍاٽڪي محاوري جون ڪجهه مصراعون بہ آهن. هن گيت جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ فرمائي ٿو: ”هيءَ ٿرپارڪر جي خطي جو لوڪ گيت آهي جو عام طور ڏنار مال کي ڀهرائڻ، گڏ ڪرڻ ۽ ڳوٺ طرف ڪاهڻ وقت ڳائيندا آهن. هي گيت محبوب جي ملڻ لاءِ ڇڻ عاشق جو آلاپ آهي. هن گيت جي وجود ۾ اچڻ جو سبب معلوم نہ ٿي سگهيو آهي .... غالبا اصل ۾ هيءُ گيت ٿري محاوري (ڍاٽڪي) ۾ چيو-ويو ۽ پوءِ منجهس (معياري) سنڌيءَ جا بند پڻ ملايا ويا، شامل روايتن مان ٻي روايت ۾ ڪي مصراعون ٿري محاوري (ڍاٽڪي) جون آهن“ (٩).

هت "لوڪ گيت ولاڙو" جون ٻئي روايتون ڏجن ٿيون:

روايت (١)

چاڙهيم ڏانگي، آيا سر جا سانگي

ولوڙي ولاڙو ....

هڙ ۾ ڦوٽا، ڇورا اندر جا ڪوٽا

ولوڙي ولاڙو ....

وڃي ٿيا پري، هينئون ڳڻتين ۾ ڳري

ولوڙي ولاڙو ....

هلو ته هلون "ناري"، ڪريون بگو اُٺ ياڙي

ولوڙي ولاڙو ....

هل ته هلون اڪڙي، ڪري گاڏي تڪڙي

ولوڙي ولاڙو ....

جمعا جمت ڙي، روئان پئي رت ڙي

ولوڙي ولاڙو ....

روايت (٢)

ڇولي ۾ تڪان، هون ٿي جاني لاءِ سڪان

ولوڙي ولاڙو ....

ساجن آئي، منان تيڙي تان جائي

ولوڙي ولاڙو ....

پيلُو آهن پڪا، سڄڻ آهن ٽڪا

ولوڙي ولاڙو ....

ننڍيو تان ڍورو، مانهنجي هنئين ۾ هورو

ولوڙي ولاڙو ....

پگان ري ڪڙي، مانهنجي جيءَ ۾ جڙي

ولوڙي ولاڙو ....

هـٿ ۾ مـنـدي، منهن ۾ آهي گهندي

ولوڙي ولاڙو ....

دڙي تي چولو، سڪي پيو ڍولو

ولوڙي ولاڙو ....

مانهنجو منو، آوهـان ڪـو ڏنو

ولوڙي ولاڙو ....

لڪيو: ”لوڪ گيت“ ڪتاب ۾ هن لوڪ گيت جون ٻه روايتون شامل آهن، ٻئي روايتون سنڌيءَ جي معياري محاوري ۾ آهن. بلوچ صاحب جي خيال ۾ هن گيت جون شروعاتي مصراعون الائي ڪهڙيون هيون مگر هن وقت ٿرپارڪر ۾ ٿري محاوري ۾ ۽ ناري جي پٽ ۾ سنڌي ۾ ڪيئي مصراعون چوڻ ۾ اچن ٿيون. لوڪ گيت ”لڪيو“ ۾ وڇوڙي جا ورلاپ ۽ بيوفائيءَ جو بيان مرڪزي نڪتا آهن. هن گيت جي وجود ۾ اچڻ جو سبب هيءَ عام مشهور روايت آهي ته ڍوري ناري اسٽيشن کان ٻه ميل اتر طرف هڪڙي ٻِٽ تي ”ڪنيري“ جو مشهور ڳوٺ آهي. اتي ڪنهن زماني ۾ سوني نالي پيلڻ جو هڪڙي ڪنيار سان نينهن ٿي ويو. ڪجهه ڏينهن بعد اهو ڪنيار هميشه لاءِ اتان لڏي ڳوٺ ”جانهيرو“ تعلقي عمر ڪوٽ ۾ وڃي وينو. سوني ڪافي وقت هن جو انتظار ڪيو، پر هو جيئن ويو تيئن وري نه موٽيو. سوني دوست جي بيوفائيءَ کان رات ڏينهن روئيندي، ورلاپ ڪندي رهي، آخر اهي ورلاپ گيت جي صورت ۾ مشهور ٿيا. گيت ۾ ڍاٽڪي محاوري جا ڪجهه لفظ بدليل صورت ۾

ملن ٿا، مثلا : بانسو، ڪنيرو، سمهلو وغيره. ”لکيو“ لوڪ گيت جون ٻئي روايتون هت پيش ڪجن ٿيون:

روايت (١)

لکڻ واري ويهي جو لکيو، منهنجو هي ڙي لکيو
هٽي قرب جي ڪاني، ويو جانهيري جاني
هي ڙي لکيو
سونيءَ جو سائين، ڪري ويو لانئين
هي ڙي لکيو
هاٿي ڪنيرو ويچارو، سجو ٿيو سارو
هي ڙي لکيو
اندر ٿو آني، منهنجو هينئون ٿو ڦاٽي
هي ڙي لکيو
پٽ جي چوٽي، مونکي ماري ٿي وچوٽي
هي ڙي لکيو
پٽ جو پاسو، لڳي ٿو بانسو
هي ڙي لکيو

روايت (٢)

لکڻ واري تان لکي ڇڏيو، هي ڙي لکيو
هنئين ۾ تس، ناهي مان وَسُ
هي ڙي لکيو
سمهلو پاڙو، چغلو چاڙو
هي ڙي لکيو

ڏولئي جا ڏند، هنئين جا بنـد

هي ڙي لکيو

سائي تہ صدري، سون جا بيڙا

هي ڙي لکيو

هڪ مثال ٿر جي هڪ ڳيچ جو بہ پيش ڪجي ٿو؛ هي ڳيچ ٿرپارڪر جي تعلقي ڇاڇري مان گڏ ڪيو ويو آهي. ٿر مان اڪثر ڳيچ ڍاٽڪي محاوري جا رڪارڊ ڪيا ويا آهن، ڪي چند ڳيچ سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ آهن، انهن مان هڪ هي بہ آهي:

لاڏيلي جي اميد پڇڻ ڏي
ٻنلي جي اميد پڇڻ ڏي.
جنيـن وٽين وينوڙو سونهي
وٽڙا ڳاڙهن ڦلن ڇانيوڙا
لاڏيلي جي اميد پڇڻ ڏي.
جنين پلنگين وينوڙو سونهي
پلنگ تان سوني ربي جڙيل
لاڏيلي جي آس پڇڻ ڏي.
جنين واٽين هلندو سونهي
واٽون تان پلر پاٽي پريل
لاڏيلي جي آس پڇڻ ڏي.
جنين ڪرهين چڙهيل سونهي
ڪرهيا تہ آهن ميا متارا
لاڏيلي جي آس پڇڻ ڏي
جنيـن سرتن سهڻو گهوٽ سونهي

سي سرتا تہ آهن سڀ سرڪا
لاڏيلي جي آس پڄڻ ڏي

متي ڏنل لوڪ گيت ("ولاڙو"، "لڪيو"، ڳيچ" ۽ "لاڏيلي جي اميد" مان پتو پوي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ تي ڍاٽڪي محاوري جا اثرات موجود آهن، جيڪي نہ صرف هيئت (Form) جي لحاظ کان پر موضوع ۽ معنويت جي نڪتہ نگاهہ کان ٿر جي خوشبوءِ سان واسيل آهن؛ پر لفظن جي ذخيري جي سلسلي ۾ بہ ڪافي لفظ ڍاٽڪي محاوري جا سنڌي ٻولي ۾ داخل ٿي چڪا آهن، اهڙن لفظن جو اڀياس ڪرڻ بہ دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو. ڪتاب جي آخر ۾ ضميمو "الف" ۾ ڏنل لفظن ۾ ڪوشش ڪري ڍاٽڪي لفظن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. پر سنڌي ٻوليءَ جي ٿري محاوري ۾ ڍاٽڪي محاوري جي لفظن ۾ فرق ڪرڻ هڪ بيحد مشڪل ڪم آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي محاورن جا لفظ هڪ ٻئي ۾ بلڪل ئي مدغم ٿي چڪا آهن ۽ سموري ٿر ۾ رائج آهن.

هر ٻولي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي اڌمن ۽ امنگن جو آئينو هوندي آهي. ٻولي پنهنجي ديس جي رهواسين جي اٿڻي ويهڻي، رهڻي ڪرڻي، ويس وڳن، تهذيب ۽ تمدن سان هم آهنگ هوندي. جهڙي طرح جو ملڪ هوندو ٻولي بہ اهڙي ئي نموني هوندي. جنهن ديس ۾ آسماني برف وسندي هوندي، اتي جي ٻوليءَ ۾ برفاني ڳالهيون ٻولهيون هونديون. سنڌ جي ماڻهن جي اندر جي انهن اڌمن، احساسن کي ڀرپور اظهار ڏيڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقا بہ سنڌ جي جاگرافيائي حالتن مطابق ٿي آهي. ان ۾ سنڌ جي آب هوا، وڻ ٻوٽا، نديون نالا، جهنگل ٻيلا، باغات ۽ فصل وغيره اثر

انداز ٿين ٿا. اهڙي طرح ”ٿر“ جي جاگرافيائي بيهڪ واريءَ جون پٽون ۽ ڏهر هوائون، برساتون ٿر جي جيون جو آڌار آهن. مال چارڻ ۽ کيتن ۾ برساتي فصل ڪرڻ ڍاٽين ٿرين جي زندگي آهي. ڍاٽين جي ٻولي ڍاٽڪي ٿر جي واريءَ جيان نرم گرم ۽ ڍاٽين جيان مهربان ۽ مشفق آهي. ڍاٽڪي ٻوليءَ جا لوڪ گيت مينا ج سان ٿمتار ۽ دکن ڀريل آلاپن سان ڀريل آهن؛ ڪي تمام ٿورڙا گيت مائي ڀاڳي، مراد فقير ۽ ٻين ٿري ڳائڻن جي وسيلي سنڌ واسين جي ڪن تائين رسيا آهن. اهڙن رسيلن ڳيتن هر هنڌ ۾ هر ماڻهوءَ کي موهي وڌو آهي. گهڻائي گيت اڃان به آهن جيڪي سنڌين تائين ڪين رسيا آهن. محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ٿر جو رهاڪو هو، هن ڪجهه لوڪ گيت رڪارڊ تي آندا آهن، انهن ۾ مکيه ورسارو، ڏورو، ڪاڳڙو، ونڊل، ڍاٽيڙو، منڌيئڙو ۽ جهالريو آهن جيڪي مهراڻ جي لوڪ ادب نمبر ۾ تازو ڇپيا آهن. انهن مان جيڪي ڍاٽڪي ۾ آهن تن جو مختصر پس منظر ۽ اصلوڪا ٻول سنڌيءَ معنيٰ سميت پيش ڪن ٿا.

١. ورسارو: ورسارو جي معنيٰ آهي ”وسڪارو“ يا ”سانوڻ“. ٿر جي آباديءَ جو دارومدار برسات تي آهي. ”ونو ته ٿر نه ته بر“ پهاڪي موجب برسات جي موسم ۾ ٿر سڄو گلزار بڻجي پوندو آهي. سندس آب هوا، سندس جهنگلي ميوا ۽ خاص ڪري سائي گاهه جو کير، ڏڌونرو، مکڻ ۽ گيهه وڏيڪ لذيذ ٿيندا آهن. ٿر ۾ مکڻ مان گيهه ڪڍڻ وقت انهيءَ ۾ اَن ضرور وجهندا آهن ۽ انهيءَ رڌل اَن کي ”وسناڻ“ سڏيندا آهن، اهو به انهن ڏينهن ۾ وڏيڪ لذيذ ٿيندو آهي. سانوڻ جي موسم ۾ کير گهڻو ٿيندو آهي، ان

ڪري گهر گهر ۾ کير جون وڏيون ماٽيون ٽينديون آهن. عورتون جڏهن اسر جو اٿي اهو کير ولوڙينديون آهن، انهيءَ سان گڏ پنهنجا پيار پريا گيت جهونگارينديون آهن تہ اهي سڀ آواز ڏاڍا دل کي وڻندا آهن.

اهڙي فضا ۾ سڀ چاهيندا آهن تہ پرديس ۾ ويل موٽي اچي هنن خوشين ۾ ساڻن شامل ٿئي. "ورسارو" بہ انهن گيتن مان هڪ آهي. هن گيت ۾ هڪ "ماءُ" جي تمنا ڏيکاريل آهي تہ سندس ڏور ديس جو مسافر پٽ تمام ترت پنهنجي ديس واپس اچي. ڏيپلائي صاحب لوڪ گيت جي ٻوليءَ کي اصلوڪي تري يا ڍاٽڪي ڪري لکيو آهي. ورسارو جا ٻول هن ريت آهن:

ڍاٽڪي	سنڌي
واٽڙيان تان ورسارو	واٽن تي برسات
صاحبا	پيارا
مانديو	ٿي آهي
مانهنجا مٺا	منهنجا مٺا
تاهجو ڏيسلو وٺو	تنهنجو ديسڙو وٺو آهي
تون ڏسڙي ماٿيو	تون پرديسڙي مان ڪمائي ڪري
گهران تان نچ آويجو	نچي گهر ڏي اچ
تاهجي تان نالي تان گهوريس	تنهنجي تہ نالي تان صدقي ٿيان
تون آوو تہ	تون اچ تہ
ورسارو	سانوڻ
پيڙو گهارسان!	گڏجي گذاريون

ساندڙي پلاٽي صاحبا اٺ پلاٽي، پيارا!
تاهجي تہ پيلڙان تان تنهنجي تہ سائين کي
جهليٽيون ڏيوائجو کان ڪارائبو
جهيٽيون گيور لاپسي ۽ ليپسي يا پٽي
(ڪٽڪ ، ڳڙ ۽ گيهہ مان ٺاهبي
آهي ۽ تر ۾ سڀ کان لذيذ طعام
شمار ڪبي آهي)
مانهنجا تان مٺا ماڙهو منهنجا تہ مٺا ماڻهو
تون آوِ تہ تون اچ تہ
ورسارو سانوڻ
پيڙو گهاريان گڏجي گذاريون
٢ـ ڏورو: (تازو پرڻجي ويل ڪنوار جو اباڻن جي ياد ۾ ورلاپ)
پگ تان جهبڪي پولڙي پيرن ۾ پولڙي (پيرن جو چلو)
چمڪي تو
گوري سهڻي
هينئڙي جهبڪي هار ۽ سيني تي هار چمڪي تو
ڏورو ڏاڍو
ساچي هيم رو سچي سون جو
ماء پورايو اگٺيون ماء امائيو اگڻ
گوري سهڻي
بابل پورائي ريل بابي امائيو ڏهر
ڏورو ڏاڍو
ساچي هيم رو سچي سون جو

ساهيڙين پورائي سيمڙي ساهيڙين اماڻي سير (چراگاھ)
ويريو نيڻا نيٺ ۽ پاءُ توڙ تائين هليو

٣- جهالريو : جهالريو لفظ جي معنيٰ ڪن جو هڪ زيور جنهن کي جهالاريو به چوندا آهن. هي سون جو ۽ بيحد خوبصورت ٿيندو آهي، جو ڪن جي مٿين حصي ۾ پاتبو آهي ته سڄو ڪن ڍڪجي ويندو آهي. هن بيت جي پهرين تڪ ۾ چئي ته پاءُ طرفان اهو اظهار ڪيل آهي ته منهنجي ڪيٽ ۾ پور ٿيو آهي، عنقريب آئون تنهنجي لاءِ جهالريو ٺهرائي تحفي طور ڪٺي ايندس ۽ پوءِ ور ور ڏيئي اهو لفظ هن لاءِ اچي ٿو جو پيڻ ڪيٰ ان تحفي جي تمنا آهي.

ڪيڙيئي ري ڪيتر ۾ ڪيڙيئي جي ڪيٽ ۾ پور ٿيو آهي
هون تان تيهڙو گهڙائيان هيل آءُ ته هيل هن جي لاءِ گهڙائيندس
ملڪو جهالريو سنو جهالريو
ڪيهو ويرو آيو، پيهنل سيمڙئين هي ڪهڙو پاءُ ٿيو آهي پيڻ سير (چراگاه)
او تان سيم ڪيو سٹگار جو سيم ئي ڪٺي سينگار ڪيو آهي.
ملوڪ جهالريو سنو جهالريو
ڪيهو ويرو آيو پيهنل اگٹي؟ هي ڪهڙو پاءُ آيو پيڻ جي اڱڻ تي
اوتــان چنديان عطر گلاب جو چڻ ته عطر گلاب چنديا ويا آهن
ملوڪ جهالريو سنو جهالريو
چاراٹي رو ڏسي گهوڙا هو سيٹن ڪي تحفي ۾ گهڙو ڏيندو
وتان ڏيسي گهٹا رنگ پاٹ ۽ پيا به گهڻا سنا سامان ڏيندو
ملوڪ جهالريو سنو جهالريو

۴ ـ للريا ڙي لو: هن لوڪ گيت لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي تہ هي لوڪ گيت عمر ڪوٽ، ڇاڇري تعلقي، ڪاهڙ ۽ جوڌپور رياست جي "ڇهوڻڻ" وارن ڀاڱن ۾ رائج آهي. هي "گيت تري محاوري" (ڍاٽڪي محاوري) ۾ چيل آهي ۽ اڪثر وسڪاري جي مند ۾ ڳايو ويندو آهي. هن گيت جي وراڻي "للريا ڙي لو" ڳائڻ وقت پراءِ طور ڪم اچي. للر هڪ ننڍڙو ٻوٽو آهي. هن لوڪ گيت ۾ ڏيکاريل آهي تہ ملڪ ۾ برساتون جام پيون آهن، ٻنيون تيار ٿي ويون آهن. آن، گدريون ۽ ڇانهان جام ٿيا آهن، چوپايو مال ڄُوءِ ۾ چوڌاري چِيڪ پيو چري، ملڪ ۾ گاهہ جهجهي انداز ۾ ٿيو آهي. اها مالڪ جي مهرباني آهي جو سانگيئڙن سان سهنج ٿي ويا آهن (١٠). لوڪ گيت جا ٻول هت درج ڪيا وڃن ٿا:

کيتر ٻِچي ڪوڙ ٿيا، او للريا ڙي لو ...
تينا ڪچرين ڪو ڪلا، او للريا ڙي لو ...
ڪاڙينگا سيــن قرب مان جو، او للرياڙي لو
پاساڙان ۽ پــپان نسريــن ا و للرياڙي لو ....
ڪٺان سين ٻريا ڪٺسارا، او للرياڙي لو ...
چــيڪ چري ٿو مال مڙهان ۾، للرياڙي لو..
کير ڪٿا آهن ڪاهڙ ۾، او للرياڙي لو....
ٻــهي وينا ٻهل ٻــڙهي سا، او للرياڙي لو ...
آراڙي ٿـــي اولا لاهن، اوللرياڙي لو...
مالڪ ري ٿي مهرواني، او للرياڙي لو....
ســانـگيئـڙان سين سهنج ٿيا، او للرياڙي لو..

ڳيچ : ٿرپارڪر مان جيڪي "ڳيچ" گڏ ڪري "ڳيچ" لوڪ ادب

سلسلي جي سورهين ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن، سي سمورا ڀاتڪي محاوري جا آهن. ڊاڪٽر بلوچ لکيو آهي تہ : "اڳاٽي وقت کان ترپارڪر واري ڀاڱي ۾ مسلمانن سان گڏ هندن جي پڻ وڏي آدمشماري آهي، پر شاديءَ جا ڳيچ گهڻو ڪري سيني قومن جا ساڳيا آهن. هتي مان ڪي سنڌيءَ ترجمو ڪري ڏيا آهن، مگر رسمون رواج گهڻي قدر ساڳيا آهن (١١). شاديءَ جي سائن سوڻن دوران مختلف موقعن تي ڪجهہ ڳيچ چوندي ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن، سي هي آهن (١) وناه جا ڳيچ (٢) مينديءَ جا ڳيچ (٣) شاديءَ جي تياري، مور ڪٽورو ڏگلو، لاڏيلو ايلي وارو، لاڏيلو گل وارو، جهونپڪو، لاڏيلو تيل چڙهيو، ڪوئل وغيره.(٤). گهوٽ جي ڪنواريتن ڏي روانگي ۽ پهچ (٥) ڏانوڻ ڏاٽڻ يا پرڪڻ جا ڳيچ (٦) ڄڃ کي سوکڙيون ڏيڻ (٧) شاديءَ جي رات (٨) گهوٽ جي مرحبا جا ڳيچ (٩) لاٽڻ جا ڳيچ (١٠) سيج جا ڳيچ (١١) موڪلاڻيءَ جا ڳيچ (١٢) ستاوڙي جا ڳيچ. انهن شاديءَ جي ڳيچن کان علاوه ٿر ۾ عام ڳيچ بہ رائج آهن. مثلاً: زالن جا ڳيچ جهڙوڪ لوهر، ڏونڙ راٺي، ناگرويل، ڪيوڙو، ڪلالڻ، ليلو پوئيو مروئو، نيپوجهر، جهولتو ماڏريو، چڙوڪلين، جهالريو، هوائيڙو، راهوڙو ريلان. ٻيا آهن: ڦوٽاٿا، ٻول پنجر، لونڪڙي ۽ جهپو وغيره.

لوڪ ڪهاڻين مان اهي ڪهاڻيون ڌار ڪري لوڪ ادب جي سلسلي جي ستاويهين ڪتاب ۾ شامل ڪيون ويون آهن جن ۾ "ڳاهون" (ڳائڻ لاءِ بيت جون سٽون) بہ ڏنل آهن. ٿر جون بہ اڪثر ڪهاڻيون اهڙيون آهن جن ۾ بيت ڏنل هوندا آهن. مثلاً راجڪمار ۽ ساهيچي، سڏيوت ۽ سارنگا، ڪيمرو ۽ لوڏڻ، راڻو سوندرو ۽ ماڌل

راڻي وغيره. ڳاهن ۾ آيل بيت ڏاڏڪي محاوري جا آهن جن جا ڪجهه مثال هت ڏجن ٿا:

سڏيوت ۽ سارنگا ۾ آيل بيت :

سينگي سيلي هاڻ ليو، تـن پرخاڪ لڳاء
وستر پهرو گيڙئا، وسـو پُري جاء.
تن پريسم لڳاءِ هات ۾ ليئا ڪيرُ
سارنگا تيري ڪارڻي ڪريو ويس فقير.
شوَ پوڄا يارهن ورس، تـن مـن ساه ڏر ڏيان
ڄيج هت بيهارجو، لئي آئون وردان.
بيندي ڏني يـال پر، ويســر دم ڪت جات
ان جهيٺي پُهر ۾ يار ملڻ جو جات.
لعل ورڻ تو چونچ آ، سفيد رنگ تو آنک
محبوب همارو جڏ جاڳي، پر جان ويرا ساک.
تکولي ليو هـاسيو، پورا ڪاٺ پچاس
جهنگ اڏائو جهوپڙي، اُت پڄائون آس.
ڪانچوئو ڪسيو، سارهي پرائي سري
ويـرا امر ورجيو، پاپي ناهه ڪسري.
بودو ڪپڙو پهو رنگو، سبڻ وارو اڏنگ
ٿڙ تڙ ٿانڪا ٽٽيا، آوس موڙي انگ
اسي ٽنگري ۾ مورک وسي، چتر وسي نہ ڪوئي
ڪانگ موتي چگ گيا، ڪوڪٽ نا ڪوئي.
اس ٽنگري ۾ چتر وسي، مورک وسي نہ ڪوئي
پالاپڻ ري پريتڙي، ميٺ ميلاپو هوئي.

حوالا

1. Grieson G.A. Linguistic Survey of India Vol: VIII Part. I P- 10

۲. پيرومل مهر چند آڏواڻي : "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ١٩٥٦، ص - ۱۴۸ - ۱۴۹

۳. رائچند هريجن، "تاريخ ريگستان" (ٻاگو ٻيو)، ۱۹۷۵، ص- ۱۳۴.

4. Peter J. Grainger and Nita G Grainger A Prelimnary Survey of the Languages of Sindh 1980. P. 41

5. Ibid P-38 -39

٦. رائچند هريجن : "تاريخ ريگستان". (ٻاگو ٻيو)، ۱۹۷۵، ص-١٣٦

۷. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: "مشهور سنڌي قصا" (مقدمو). ص-۱

8. Grierson G.A Linguistic Survey of India Vol : VIII Part. I P-142

۹. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "لوڪ گيت"، ١٩٦٥، ص - ۲۴۸

۱۰. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "لوڪ گيت"، ١٩٦٥، ص- ٣٦٠

۱۱. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ : "ڳيچ" جلد ٻيو، ١٩٦٣، ص-۱۹۷

باب چوٿون

پارڪري محاورو

سنڌ جي ڏکڻ اوير ڪنڊ وارو علائقو "پارڪر" ٿر جو اهم حصو آهي، جتي ڪارونجهر جبل پنهنجي مان ۽ شان سان ڳاٽ اوچو ڪيو بيٺو آهي. پارڪر جو مکيہ شهر ننگر پارڪر، ڪارونجهر جي دامن ۾ واقع آهي. پارڪر جي ٿن پاسن کان ورياسو برپٽ آهي. پارڪر جي پير ۾ ڪڇ جو رڻ آهي، جو اڳي سامونڊي ڪاري هو ۽ اڳ اها ڪاري پارڪر ٽي پوندي هئي تنهنڪري چوندا هئا "پار اُڪر"، جنهن مان ڦري ٿيو "پارڪر". هڪ روايت موجب پارڪر جو اهو نالو "پاراسر" نالي هڪ رشي تان پيل آهي (۱).

پارڪر جي علائقي ۾ هندو ۽ مسلمان رهن ٿا. مسلمانن جون هيٺيون ذاتيون پارڪر ۾ رهائش پذير آهن: سيد، کوسا، چانديا، ساند، خاصخيلي ۽ ٿوري تعداد ۾ سومرا، کوکر، رند، نهڙي، راهمون، شيدي، ڪنيار، مڱڻهار، مگريا، لنجا، جوٽيجا، سنگراسي، هاليپوٽا، راڄڙ، جهنجي، ٽيٻا، اوٺا وغيره. جڏهن تہ هندن جون ذاتون هن ريت آهن: شرمالي برهمڻ، راجگر برهمڻ، سارسوت برهمڻ جين، لوهاڻا، راجپوت، ربياري، سوٿهڙ چارڻ، جات مالهي، سونارا، سامي، لوهار، بجير وغيره. هندن جون ڪجهہ هيٺاهين طبقي واريون ذاتيون بہ پارڪر ۾ رهنديون آهن، جهڙوڪ مينگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي وغيره.

پارڪر ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي ويندي آهي تنهن کي "پارڪري" چوندا آهن. پارڪر جي ٻوليءَ لاءِ ٿر جي نامور ليکڪ ۽

محقق رائچند جو چوڻ آهي تہ "پارڪر گجرات کي ويجهو آهي، تنهنڪري پارڪر جي ٻوليءَ تي گجراتي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ آهي" (٢).

"پراڻو پارڪر" ڪتاب جو لائق مصنف "منگهارام اوجها" صاحب جي راءِ ۾ پارڪر ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي تنهن کي "پارڪري ٻولي" چئبو آهي، جا بگڙيل گجراتي آهي، ڪولهين جو لهجو سيني کان نرالو آهي (٣). اوجها صاحب غالبا چوڻ چاهيو آهي تہ پارڪري ڪا ڌار ۽ هڪ مڪمل ٻولي ڪانہ آهي پر گجراتيءَ جو ئي هڪ اهڙو محاورو آهي جيڪو گجراتي ٻوليءَ کان گهڻو مختلف آهي، جيئن تہ گهڻا ڪولهي بہ گجرات مان لڏي آيا آهن، تنهن ڪري انهن جي ڳالهائڻ جو نمونو پارڪريءَ کان بہ ڪجهہ مختلف آهي.

سنہ ١٩٨٠ع ۾ ماهر لسانيات پيمٽر گرينگر ۽ نيٽا گرينگر سنڌ جي ٻولين جو ابتدائي جائزو ورتو/ سروي ڪيو. هنن پنهنجي اڀياس ۾ پارڪري جا بہ نمونا ڏنا آهن. هڪڙو پارڪري ڪولهي ننگر پارڪر جو، ٻيو ڪولهي کي پارڪري - گجراتي بہ چون ٿا، ٻيو نمونو پارڪري ڪولهي ڪنري ميرپور خاص جو، هي ٻئي ٻوليون سنڌي سان ترتيبوار ٥٢ ۽ ٦٠ سيڪڙو هڪجهڙائي رکن ٿيون. جڏهن تہ مارواڙي ٻوليءَ سان ٦٨ ۽ ٧٣ سيڪڙو ۽ گجراتيءَ سان ترتيبوار ٧٢ ۽ ٧٥ سيڪڙو هڪجهڙائي رکن ٿيون. (٤)

پارڪري هڪ مڪمل ۽ ڌار ٻولي آهي يا ڪنهن ٻوليءَ جو ڪو محاورو؟ ڇا پارڪري سچ پچ گجراتيءَ جو بگڙيل روپ آهي جيئن منگهارام اوجها لکيو آهي؟ اهڙن سوالن تي ويچارڻ سان گڏوگڏ اسان کي هيءُ بہ اڀياس ڪرڻو آهي تہ پارڪريءَ جو سنڌي ٻوليءَ سان

ڪهڙو ناتو آهي؟ سنڌي ٻولي ۽ پارڪري جا لفظ (Common origi n/cog nate) ڪيتري تعداد ۾ هڪ جهڙائي رکن ٿا. جملن جي بيهڪ ۽ آوازن جا تبادلا ڪهڙا ۽ ڪيئن ٿيا آهن، ان سلسلي ۾ اسان کي ننگرپارڪر ۾ وڃڻو پيو جتي اسان پارڪري ٻوليءَ جي ڪجهه نمونن کي رڪارڊ ڪيو، ان جي آثار تي ۽ پيو مواد جيڪو اسان جي اڳيان آهي، سو آهي، پارڪري ٻولي رٿي پنچائت (Parkari Language Committee) ننڌو شهر ۾ قائم ڪيل پاران پارڪري ٻوليءَ ۾ ڇپايل ڪتاب آهن. هي ڪتاب ١٩٨٥ع کان ڇپجڻ شروع ٿيا آهن. ڪتابن ڇپائڻ جو مقصد پارڪريءَ ۾ تعليم ڏيڻ آهي. ڪتاب گهڻو تڻو سنڌي جي پرائمري اسڪولن جي نصاب جا ترجمو آهن. ننگر پارڪر جي اسڪول ۾ هيءَ ڪتاب پاڙهيا پڻ وڃن ٿا.

پارڪري ٻولي رٿي پنچائت "پارڪري لئنگويج ڪاميٽي" پاران ڇپايل ڪتابن ۾ پارڪري ٻوليءَ جي الف - بي ۾ ڇاونجاهه اکر آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ٥٢ اکرن ۾ چئن اکرن جو اضافو ڪيو ويو آهي: چار اکر هن ريت آهن ڏ، ڙ، زهه ۽ ڦه. هي چارئي وينجن صوتيا سنڌيءَ ۾ ڪين آهن. مذڪوره آوازن جي وضاحت پيش ڪجي ٿي.

ڏ: هي آواز ڏنداڻون چوسڻو آهي. سنڌيءَ ۾ چار چوسڻا آواز آهن: "ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ". پارڪري ٻوليءَ ۾ پنجن ئي چوسڻن آوازن جو مڪمل سيٽ آهي. ڏ آواز پارڪري ٻوليءَ جي لفظن ۾ هن ريت ڪم آيل آهي: ڏانترو -ڏاڻو ڏيونا -ڏيوتا، دهه - ڏهه

ڦه : هي آواز ڦاپ معنيٰ نانگ

ڏاهو معني سهڙ،ڏرو معنيٰ سنگ،

لفظن ۾ ملي ٿو. / س/ آواز بدلجي پارڪري ۾ ڳري / هہ/ جو آواز ٿيو آهي.

ڙ: هي آواز / ڙ/ جو وسرگ آواز آهي. هي آواز هنن لفظن ۾ ڪم آيو آهي، تاڙو معنيٰ تالو، ماڙو معنيٰ آڪيرو، ٿاڙئي معنيٰ ٿالهي، هڙ معنيٰ هَڙ

زهہ : هي آواز (ز) آواز جو وسرگ آواز آهي. سنڌيءَ ۾ ڪونہ آهي. سنڌيءَ جي /جهہ/ آواز سان تبديل ٿيندو آهي، مثلاً: زهونپڙو – جهوپڙي، زهاڙڪو – وڻ.

پارڪري ٻوليءَ جي پنچائت ۽ نوجوان برطانوي اسڪالر رچرڊ هائيل ۽ سندس ساٿين جي مدد سان گذريل ٻن ٽن سالن ۾ ڪجهہ ڪتاب تيار ڪري ڇپرائي پڌرا ڪيا آهن، جن جو تفصيل هن ريت آهي:

١. پارڪري ٻولي پڙهارو ڪتاب	١٩٨٥
٢. پارڪري اکر ان ڦوٽو	١٩٩٠
٣. پارڪري پٺو	١٩٩٠
۴. پٺوان شيکو	١٩٩٠
۵. وارتائون پٺو	١٩٩٠
٦. پارڪري ڪتاب پلٺو هارو	١٩٩٠
٧. پارڪري ٻازون رو ڪتاب	١٩٩٠
٨. پارڪري ٻيرهون ڪتاب	١٩٩٠
٩. پارڪري ٻيزو ڪتاب	١٩٩٠
١٠. شروعاتي سائينس	١٩٩٠
١١. آپٺو جڳت	١٩٩٠

۱۲. جهنگ ري وارتاڻون ۱۹۹۱
۱۳. زناورن ري وارتاڻون ۱۹۹۱
۱۴. مارو گهر ۱۹۹۱
۱۵. رومارئي اڪائي ۱۹۹۱
۱٦. هڑمو ٻائي ۱۹۹۱
۱۷. ٿائو ڪوهاري ۱۹۹۱
۱۸. پاڪستون آپڻو ڏيهہ ۱۹۹۱
۱۹. ذڪہ ان تاو ۱۹۹۱
۲۰. ماڪي آپڻي ڏشمن ۱۹۹۱

پارڪري ٻوليءَ ۾ ٻاراڻو بيت "واه ڙي تارا گول تارا" جو منظوم ترجمو هت ڏجي ٿو:

واهہ ڙي تارا، ڳول تارا
روشني واڙا تارا، چمڪيا واڙا
هونز رئہ ٽوٽڻہ نيهر وهہ
آپ ٻدا موئين پڪڙو هہ
چلڪو چمڪو ڦاري رات
ڪرئہ تمارئي ڪيو ٿي وات
روشني تمارئي جي نہ هوئہ
مسافر ڏيکاڙ شيرڙو سارو

پارڪري ٻوليءَ جا جملا ۽ سنڌي ٻوليءَ جا جملا پيش ڪري ڏنو ويو تہ پارڪريءَ ۾ ڪهڙا لفظ سنڌيءَ جا آهن ڪهڙا گجراتي جا ۽ ڪهڙي طرح لفظن ۾ ڦيرو آيو آهي. هيٺ اهڙا جملا درج ڪجن ٿا:

پارڪري	سنڌي
سبق پڻ، گهوڙا مانهہ سڙ	سبق پڙهہ، گهوڙي چڙهہ
پائي ڪال آيو	ادا ڪالهہ آيو
پاتڙا اکر لک	سنها اکر لِکُ
ويلو هو، ويلو اُوٺ	سوير سمهہ، سوير اٿ
گلاس موئين پوٺي سئہ	گلاس ۾ پاڻي آهي
ماٿا مانهہ ٽوپئي سئہ	مٿي تي ٽوپي آهي
پينزو ان پکي زو	پڃرو ۽ پکي ڏس
پينزرا موئين پکي سئہ	پڃري ۾ پکي آهي
پار پينت مانهہ سئہ	ٻار پٽ تي آهي
اي اونبڙئي مارئي سئہ	هيءَ انب منهنجو آهي
اي ڪيوڙو تارو سئہ	هيءُ ڪيلو تنهنجو آهي

صوف مارا سئہ	صوف منهنجا آهن
ڏاڙام تارا سئہ	ڏاڙهون تنهنجا آهن
اونبڙي ماري سئہ	انبڙيون منهنجون آهن
ڦڙي تاري سئہ	ڦريون تنهنجون آهن
تون مارو پائي	تون منهنجو ڀاءُ
هون تارئي بين	مان تنهنجي ڀيڻ

”پارڪري“ ٻوليءَ جو گجراتي ٻوليءَ سان گهرو ۽ قريبي رشتو معلوم ٿئي ٿو. پر پارڪريءَ تي سنڌي ٻوليءَ جا ايترا تہ اثرات ٿيا آهن جو اها ٻولي مڪمل طور بدلجي هڪ نئين ٻولي طور تي اڀري

آئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا هيٺيان صوتي (Phonetic) اثرات نظر اچن ٿا.

١. سنڌي ٻوليءَ جا چارئي چوسڻا آواز (ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ) پارڪريءَ ۾ داخل ٿيل آهن جن مان ڄ ۽ ڳ گجراتيءَ ۾ نہ آهن.

گجراتيءَ ۾ ٻ ۽ ڏ بہ ناهن. پارڪري ٻوليءَ سنڌي کان ورتا آهن. پنجون چوسڻو آواز يعني ڏنداڻون چوسڻو ڏ آواز بہ پارڪري ٻوليءَ ۾ ڪڇي محاوري مان آيو آهي. ڪڇي ۾ ڏ آواز اڳ ئي موجود آهي، هي ڪڇي اثرات جو اهڃاڻ آهي.

٢. سنڌي نڪاون آواز (م، ن، ڻ، ڃ ۽ ڱ) آهن، جن مان ڃ ۽ ڱ آواز بہ سنڌيءَ مان ورتا ويا آهن. جيڪي گجراتيءَ ۾ ڪين آهن.

٣. هيٺ ڏنل لفظن جي مثالن مان معلوم ٿيندو تہ پارڪري ٻوليءَ سنڌي آوازن کي ڪهڙي طرح تبديل ڪيو آهي:

سنڌي	پارڪري	صوتي تبادل
بدڪ	ٻدڪ	ب کي ٻ ۾ بدلايو ويو آهي.
انب	اونٻڙئي	
ڄيب	جيب	ڄ کي ج ۾ بدلايو ويو آهي.
چنڊ	سندر	چ کي س ۾ بدلايو ويو آهي ۽ ڊ کي د ر ۾ بدلايو آهي.
ڇٽي	سترئي	ڇ کي س ۾ ۽ ٽ کي تر ۾ بدلايو ويو آهي.
حجم	هزوم	ج کي ز ۾ بدلايو ويو آهي.
دروازو	ڈروازو	د کي ڈ ۾ بدلايو ويو آهي.

ٻيل	ڊيل	ڏ کي ڊ ۾ بدلايو ويو آهي.
صوف	صوق	ف کي ق سان بدلايو ويو آهي.
تڏ	ٽينڊ	ت کي ٽ ۾ بدلايو ويو آهي۽ گهٽو سُر (اين) جو اضافو ڪيو ويو آهي.
ونٺو	ٻينٺو	و کي ٻ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.
جهاز	جاج	ز کي ج ۾ بدلايو ويو آهي.
لغڙ	لڳڙ	غ کي ڳ ۾ بدلايو ويو آهي.
گڏهه	گڌيڙو	ڏ کي ڌ ۾ بدلايو ويو آهي.
ڊاک	دراک	ڊ کي در ۾ بدلايو ويو آهي.
جهوپڙي	زهونپڙو	جهه کي زهه ۾ بدلايو ويو آهي ۽ اُون نڪائو، سُر ۾ داخل ڪيو ويو آهي.

گجراتي ٻوليءَ جو ”ڇي“ لفظ جنهن جي معنيٰ آهي: ”آهي“ سو پارڪري ۾ بدلجي ٿيو آهي ”سئہ“ اهڙي طرح ”م“، ”تي“ ، ”ءِ“ لاءِ پارڪري لفظ ترتيبوار آهن ”موئين“، ”مانهہ“ ”ان“ جيڪي سنڌي کان وڌيڪ گجراتيءَ جي ويجهو آهن. پارڪري ٻوليءَ ۾ لفظ ”مارئي“ معنيٰ ”منهنجو“، ٿارو معنيٰ تنهنجو، مارا منهنجا ۽ ٿارا معنيٰ تنهنجا، هون معنيٰ مان يا آءٌ به گجراتيءَ کي وڌيڪ ويجهو آهن بنسبتًا سنڌي ٻوليءَ جي.

زمان حال جو هڪ سنڌي جملو:

ٻار ٻڪن ٿا،پارڪري ٻوليءَ ۾ چوندا : ٻاڙ ٻوڙئهه ريا.

جملي ۾ ڪم آيل ٿئي لفظ گجراتيءَ جي ويجهو آهن. پارڪري جي موجوده لفظي ذخيري ۾ منجهس آيل صوتي اضافا، ڪيس هڪ

علحده ٻوليءَ جي صورت ۾ تہ آندو آهي، پر ساڳئي وقت ڪيس گجراتيءَ کان گهڻو پري ڪري ڇڏيو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي گهڻو قريب آڻي ٻيهاريو آهي.

جيئن جيئن وقت گذرندو رهيو، تيئن تيئن پارڪري ٻوليءَ جو لاڳاپو سنڌي ٻوليءَ سان وڌندو رهي ٿو. پارڪر جا لوڪ گيت پارڪري ٻوليءَ جي اوسر ۽ تاريخ تي روشني وجهن ٿا. لوڪ گيتن ۽ لوڪ ادب وسيلي پارڪري ٻوليءَ جي چڱيءَ ريت اوک ڊوک ڪري سگهجي ٿي. منگهارام اوجها صاحب پارڪر جي خطي مان ڪي ڪٿا پنهنجي ڪتاب ”پراڻو پارڪر“ ۾ تہ ڏنا آهن پر ڪافي سارو مواد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي بہ گڏ ڪري ڏنو اٿائين، جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لوڪ ادب جي ڪتابن ۾ مناسب جاءِ ڏني آهي. منگهارام صاحب پارڪر جي نج شعر جي نموني طور هيءُ گيت ڏنو آهي:

گمي چي گلبدن تارو، چترا چت چنجي چي
آري ويوڳ ٿي وهالي، ڪري ڪر دل پنڪي چي
آتش ڪيس لانباچي، سوندا پتر پڙ سوچي
اڏيڪا انتر تي نِي، ڦٽيڏر سيس پنڪي چي
للاتي چاندلو سوپي، نهاري نيتر لوپي چي
ششي ايم ڏاري ني، ڪوڏ ني مک متڪي چي
هرڻ سم نيتر چي تارا، وري وشال ني ڪارا
نيڻ نت ٿي نہ تايو تو، نهين ڪو ڪال چنڪي چي
گلابي گال چي گورا، سو پت ناڪ ۾ نت نبي
اها نت نوٿو موتي، اڌر پر چيڪ لٽڪي چي

منوهر مکڻ تارون چي، تسروٽي تيج وارن چي
ششيِ شرمائي نيڻ گگني، گهاوي گرو پتکي چي.

هن گيت ۾ ڏنل ڪيترائي لفظ گجراتي جا آهن ۽ فعل ”چي“ بہ اصل گجراتي جو ڪم آيل آهي جيڪو بعد ۾ پارڪري ۾ سئہ تي چڪو آهي.

ٿري لوڪ گيت ”هيلوڪو وري آ“ جيڪو سموري ٿر ۽ معياري سنڌي ۾ ڪي مصراعون ڏاتڪي سميت رائج آهي، هي ساڳيو لوڪ گيت پارڪر ۾ بہ ڳايو ويچي ٿو. جنهن کي پارڪريءَ ويس پهرايو ويو آهي. اوجها صاحب پارڪر جي گيت طور پنهنجي ڪتاب جي صفحي ١٢١ تي ڏنو آهي. هن گيت منجهان پارڪري ٻوليءَ جي مهڪار اچي ٿي. گيت هيٺ پيش ڪجي ٿو:

سايون ڪورايون تان، وتائي آيون ڙي
تاجي ڏوجهاري، ڏسڪا پري ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ
ست تان سهيليون، پاٹي ڙي گيون ڙي
تاجي هانجر آنسوڙا هاري ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ
سائو تان سارون ڙو، وينتٹي رهيو ڙي
تاجي وڇوڙي ۾ ويراڳڻ ڦران ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ
پيجي ڪو سهيلين، تيج ڪور کي ڙي
تاجي مرگها نيٹي ميلي ويس ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

کنوڻ ري کڙکي، مانجي ڇاتي کو تڙکي
چو ماسو تکڙو جائي ڙي
جاني ڙا، وهيلو وري آءِ

ٿر جو هڪ ٻيو مشهور لوڪ گيت آهي ” ورسارو“. هن ”لوڪ گيت“ جون ٽي روايتون ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ”لوڪ گيت“ (لوڪ ادب سلسلي جو سترهون ڪتاب) ۾ ڏنيون آهن. منگهارام اوجها صاحب کان مليل روايت ننگر پارکر جي حوالي سان ڏني وئي آهي. ”ورسارو“ عنوان جي هن لوڪ گيت کي هت پيش ڪجي ٿو:

اڄ اتر ۾ ڏنڌلو، موتوڙي ڇنڊازوَ ورسي مينه
اي منهنجا وهنڊڙ بادل، تنهنجي بنان وسڪارو لونبيو جائي
اڃي پڪ رو ٻگلو ٻينو مين تان جائيو هنس
هنسلو ويچارو ڇا ڪري، منهنجو پرديسڻ سان لڳو نينهن
اي منهنجا وهنڊڙ بادل، تنهنجي بنان چوماسو لونبيو جائي
اتر ڏِس رو ميهولو ورسي، منهنجي پڃي امرائي ري پت
ساسو تنهنجو ڏڪرو، چڙهيو منهنجي چت
مرگها نيني را بالم، تنهنجي بنان ورسارو لونبيو جائي
اتر ڏس جو واءُ لڳي، منهنجو نٽني نوسر هار
ساسو تنهنجو ڏڪرو تي ويو مون کان ڌار
اي منهنجا وهنڊڙ بادل، تنهنجي بنان چوماسو لونبيو جائي
اڄ سڀ سهيلي سورهن سنگار، اي پرديسڻ اوڍيو نه ڪيئن
ڪاوڄ توتي ورجيو، ڪا ماندو پڙيو تون مينه
اي منهنجا پرديسي بادل، تنهنجي بنان وسڪارو لونبيو جائي

هن لوڪ گيت جي ٻوليءَ تي معياري سنڌيءَ جو تمام گهرو اثر واضح نظر اچي ٿو، هيٺيان فقرا معياري سنڌيءَ جي بناوت وارا آهن:

اي منهنجا وهندڙ بادل، تنهنجي ٻنان وسڪارو ....
هنسلو ويچارو ڇا ڪري منهنجو پرديسڻ سان لڳو نينهن
اتر ڏس ۾ واءُ لڳي، منهنجو ٽٽي نوسر هار
تنهنجو ڏيڪرو تي ويو مون ڪان ڏار.

"ڏيڪرو" لفظ ڍاٽڪي ۾ عام مروج آهي ۽ "پٽ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. هت هيءُ لفظ پارڪري ٻوليءَ ۾ ڍاٽڪي اثرات جو اهڃاڻ ڏئي ٿو.

پارڪر جي طرف شاديءَ جي موقعي تي لاڏا ۽ ڳيچ پنهنجي پارڪري ٻوليءَ ۾ ڳايا ويندا آهن. "ڳيچ" ڪتاب جي جلد ٻئي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ٿر جا ڳيچ ٻه شامل ڪيا آهن سي اڪثر ڍاٽڪي محاوري جا آهن. منگهارام اوجها صاحب هڪ ڳيچ پنهنجي ڪتاب ۾ ڏنو آهي. هي ڳيچ زالن جي نج ٻوليءَ جي نمائندگي ڪري ٿو. گيت ۾ ماءُ ۽ پٽ جي وچ ۾ گفتگو آهي. ڳيچ جا ٻول هن ريت آهن:

ماڙي، ٻارهن ورس آويو، ماڙي، نه ڏسي پاتلي پرمار ري
جاڙيجي مان
ٻاٻيو ٻوليو، ڪاٽڙ ري ڪيجڙي
بيٽا، ايهن پاٽي ڀهوڳئي، بيٽا، ڇوٽوڙو ڏيور ساٿ
ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي
ماڙي جل ٿل سڀ ديکيا، پڻ نهين ديکي پاتلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو، ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ڏيڪرا ٻينٺي ويس ني هٿيار ڇوڙيئي، ڏلٺا ڌري آوسي

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ماڙي، گهنٽيون ني رتڙا جوئي رهيو، ماڙي نہ ديکي ڀاٺلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ڏيڪرا ٻيس هٿيار ڇوڙيئي، ڪليا ڪنور ويس ڌوڪ ني آوسي ري

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

ماڙي نديون نالا جوئي ديکي ري، ماڙي نهين ڏيءَ ڀاٽلي پرمار ري

جاڙيجي مان

ٻاٻيو ٻوليو ڪاٽڙ ري ڪيجڙي

اينا ٻچڪا مان ڪوري ٻانڌني ري، اي ٻانڌني ديک ني ٻاور هاو ري

اي گوجارڻ مان

انٻلو ورک سوکي ڳيو ري

”ڳاهن سان ڳالهيون“ جي سري واري ڪتاب ۾ گهڻيئي ڳالهيون گڏ ڪري ڇپايل آهن. راجڪمار ۽ ساهيچي واري ڳالهہ، منگهارام جي روايت جي حيثيت ۾ شامل ڪيل آهن. ڳالهہ ۾ آندل ڳاهون هت ڏجن ٿيون: اهي سمورا بيت گريئرسن ٻہ ڀاڻڪي / ٽريچي جي نموني طور ”لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا“ ۾ ڏنا آهن. جيڪي هن ڪتاب ۾ ضميمو ”ب“ ۾ ڏنا ويا آهن. گريئرسن جا ڏنل بيت ڀاڻڪي محاوري جا آهن. جڏهن تہ اوجها صاحب جي ڳاهن / بيتن ۾ ڀارڪري عنصر گهڻائيءَ سان موجود آهي. اوجها صاحب

جي رڪارڊ ڪيل بيتن جا اصل ٻول هت درج ڪجن ٿا:

نگري! تون اولي ٿي، ماڙي نهاريو مَ اڄ
نڪا ڏيون ۾ ڏيول پٽري، ند راتين ۾ رڄ
اڄ اٻلا وٺ چو آيا، ڪهڙو پيو مون ڪام
مهنتو تنهنجو گهرنا، مون شڪل ورٺي رو شام
نگري ! تون اولي ٿئين، ماڙي نهاريوم اڄ
اڄ مون آيو اٻلو

هون آيو اٻلو، پلا پيي ٻولاوڻ ڪج
ڏينهن گيو، گهر آپري، راجا گهران جاءِ
مون اٻلا سان ڪهڙو ٻولڻو تون ڪيهر مون گاءِ
ڪيهر بڪ ڪوئلي، آجيا بڪ بگهار
ڪيهر ڪوئلي ڪي ڪائيندو، جي حيلو ڪرين هزار
واڙ ڏيان ڪينتر نان، واڙ ڪيتر نان ڪاءِ
راجا ڏنڊي رعيت نان، ڪوءِ ڪنهن وٺ جاءِ
ڪوڪ مت ڪر ساهيڇي ! ڪوڪ ڪري ڪڻ هوءِ
ڪيهر بڪ چڙهي ڪوئلي، چنٽي سٽي نہ ڪوءِ
آڻ ڏيان راجا توڪي، مت الوپيا آپ
مون اٻلا سان ڪهڙو ٻولڻو، هون ٻيٽي تون باپ
پگ پگ پر گهسي، پايل گهس گهس جاءِ
هون پيحان، اي سکي! تني نسند ڪيئن نہ آءِ
ڏرتي ڏان نہ پنجي، تارا منڊل هست هوءِ
ڏارائين سين پريت ڪران تہ پرٿوي پرلئہ هوءِ

لعل پلنگ لچڪيو نهين پايل جي جهنڪار
هون پيچان اي سڪي! ڪوڻ چتر، ڪوڻ گينوار؟
تو ڏني تلاوڙي پاڻي پيڻ ري ڪج
هنسي چونچ چو نہ ٻوڙي، تنهن جو اتر ڏيو اج
جي مارگ ڪيهر هليو رجي لڳي تٽي
اوڪڙيا ايا سڪسين، چنا نہ هرڻي
پار چڙهي جل تانگهيو، پاڻي پيڻ ري ڪج
پڻ هنسي چونچ ٻوڙي نهين، نشچئہ آئيو اج (٥).

ٿر ۽ پارڪر جا علائقا سنڌ جا اڻ ٽٽ حصا رهيا آهن. اڄ بہ سنڌ انهن علائقن جي اڪيلي وارث ۽ وسيلو آهي. سنڌي ٻولي سنڌ جي هڪ ڀرپور جاندار ۽ سگهاري ٻولي آهي. پارڪري توڻي ڍاٽڪي محاوري جا سنڌي ٻوليءَ سان ناتا رشتا نهايت قريبي آهن، لوڪ ادب جي وسيلي پاڻ ۾ پريت جا پيچ نهايت پختا پيل اٿن. سنڌي ٻوليءَ پارڪري تي نہ صرف صوتي ۽ صوتياتي طور اثر انداز ٿي رهي آهي پر پارڪري جي لفظي ذخيري ۾ پڻ ڪيترائي سنڌي لفظ روز بروز شامل ٿيڻ لڳا آهن. ان جو هڪ سبب هيءُ بہ نظر اچي رهيو آهي تہ ڪيترائي پارڪري ٻولي ڳالهائڻ وارا لوڪ ننگر پارڪر مان نڪري ميرپورخاص، ڪنري ۽ ٻين هنڌن تي بہ وسي ويا آهن پر ٻوءِ بہ پارڪري جي عمل دخل جو دائرو پارڪر جو خطو آهي.

حوالا

١. منگهارام اوجها ”پراڻو پارڪر“ (ٿيون ڇاپو)، ١٩٨٨. ص-١.

٢. رائچند ”تاريخ ريگستان“ (ٻيو ڀاڱو)، ١٩٧٥. ص - ١٣۴.

٣. منگهارام اوجها ”پراڻو پارڪر“ (ٿيون ڇاپو) ١٩٨٨، ص- ١١٧.

۴. Peter J. Grainger, & Nita G. Grainger, A Prelimnary Survey of the languages of Sindh, 1980. P-38.

۵. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ”لوڪ ڪهاڻيون“ جلد- ٧ (ڳاهن سان ڳالهيون)، ١٩٦۴، ص -٣٢ - ٣٧.

—

باب پنجون

سوڍڪي محاورو

ٿر جا مکيہ محاورا ڍاٽڪي ۽ پارڪري آهن، جڏهن تہ سنڌي، گجراتي ۽ مارواڙي ٻولين جا بہ ڪجهہ محاورا ڳالهايا ويندا آهن. ڪيترن وڏن محاورن جا بہ ٻہ چار نمونا ٿورڙي ڦير گهير سان ان ساڳي علائقي ۾ رائج هوندا آهن. محاوري کي اپ ڀاشا ۽ ننڍي محاوري کي اپ اپ ڀاشا بہ سڏيو وڃي ٿو. مثال طور اترادي (سري واري) محاوري جا ننڍا محاورا شڪارپوري، لاڙڪاڻائي، اباوڙائي ۽ ماڇيلي جا موجود آهن، اهڙي طرح ٿر جي هڪ ننڍي محاوري سوڍڪي جو ڪجهہ احوال هت ڏجي ٿو. سوڍا اصل پرمار راجپوت سوڍڪي ڳالهائيندا آهن. سوڍا نہ رڳو سنڌ جي ٿر واري علائقي ۾ رهندا آهن پر ڪيترائي سوڍا سرحد پار ڀارت جي علائقي ۾ پڻ رهندا آهن. سوڍن جي اصل نسل جي باري ۾ ڀيرومل مهر چند آڏواڻي صاحب لکيو آهي تہ :

”پرمار راجپوت جو اندر ديوتا جي ڪرپا سان اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيو هو، تنهن سٺين لوڪن کي ماري برهمڻ راڄ جو بچاءُ ڪيو ۽ پوءِ هن نہ رڳو ابو پهاڙ ۽ ان جي آس پاس جي ملڪن تي حڪومت ڪئي پر سڄي ڀارت جو راجا ٿيو. هن جا پويان راجپوت يعني راجا جا پٽ سڏجڻ لڳا. پرمار راجپوتن جون ڪل پنجٽيهہ شاخون سڄي هندستان ۾ آهن. انهن جن راجائي ڪمائي سي ”نڪر“ سڏجن ٿا باقي ٻيا ڀائر رڳو پرمار راجپوت ڪونجن ٿا، جي هن وقت ٿر ۾

گهٽيئي آهن. انهن پرمار راجپوتن مان چار راءِ نالي راجا هئو، جنهن کي ٻه پٽ ٿين نياڻي هئي. چار راءِ جي وڏي پٽ جو نالو سوڍو ننڍي پٽ جو نالو سانکلو هو، سانکلي جو اولاد سانکلا راجپوت سڏجن ٿا جي جوڌپور ۽ بيڪانير پاسي گهڻا آهن. ٿرپارڪر ضلعي ۾ سوڍا راجپوت گهڻا آهن، اهي پنهنجي وڏي ڏاڏي "پرمار" جو نالو گڏي پاڻ کي "پرمار سوڍا راجپوت" سڏائيندا آهن. راجا چار راءِ جو مربي پٽ سوڍو وڏو ڪٽڪ ڪاهي سنڌ ۾ آيو ۽ سنڌ ۾ رني ڪوٽ ۾ راڄڌاني ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. سوڍن پوءِ ٿر جي ٻين ڪيترن علائقن تي قبضو ڪيو ۽ ڏٽ جي سموري خطي تي حڪومت هلائي (١). پيرومل جي راءِ موجب سوڍن جي صاحبي سنه ١٣٩٠ع ڌاري تائين رهي. عمر ڪوٽ جو قلعو سوڍن کان سومرن جي سترهين حاڪم عمر سومري فتح ڪيو. ان وقت تائين سوڍن جو زور ٽٽي چڪو هو. (٢)

سوڍڪي محاوري جي باري ۾ ڀارت جو مشهور ماهر لسانيات پرسو گدواڻي پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي زيارت" ۾ لکي ٿو: "سوڍا سنڌي ٻوليءَ جي ٿريلي اپڀاشا جي اپ اپڀاشا (Sub dialect) ڍاٽڪي ڳالهائيندا آهن. جيڪڏهن ذات پاتي اپڀاشا جي حساب سان ڏسجي ته سوڍا سوڍڪي اپڀاشا ٿا ڳالهائين، جو ته اپڀاس ڍيڪاريو آهي ته سوڍن ۽ مينگهواڙن وغيره جي اپڀاشائن ۾ ٿورا فرق آهن، پر گهڻي ڀاڱي سوڍا وچولي پڻ ڄاڻن ٿا.ڇا ٿي سنڌي جي معياري ڀاشا ميجي وڃي ٿي. گهڻا سوڍا تـ سنڌي لپي (عربي سنڌي) چڱي طرح لکي پڙهي ڄاڻن. (٣)

سوڍڪي ۾ ٻاهريان اثرات گهڻا نـ ٿيا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي

معياري محاوري ۾ سوڊڪي محاوري ۾ جيڪي فرق آهن انهن بابت پرسو گدواڻي لکي ٿو : "سوڊڪي رڻ ۾ ڳالهائي ويندي آهي اِن سبب گهٽِن ٿي جديد اثرن کان آجي آهي. گهڻيئي لفظ جيڪي معياريءَ مان گم ٿي ويا آهن سي سوڊڪي ۾ اڄ بہ واهپي ۾ آهن. جنهن کي اسين خراب ٿيڻ چئون يا "ٽنل" چئون تنهن کي سوڊا "جهريل" چون، "ٽاٺو" لفظ اڃان سوڊڪي ۾ رواج ۾ آهي. جڏهن تہ سنڌي ۾ هاڻ "وقت" ۽ "ٽائيم" چيو وڃي ٿو. "ڪِڙڪي" معنيٰ "گهنٽي" سوڊڪي ۾ آهي. صندليءَ لاءِ لفظ ڪم آڻين "ڪٽولي"، بال لاءِ جيڪو لفظ ڪم آڻين سو آهي ""ڏڙو" (۴) سوڊڪي ۾ رنگن جا نالا سنڌيءَ کان ٿورا ڦريل آهن مثلاً :

سوڊڪي	سنڌي
ڏوُرو	آڇو – ڏوُنرو (رنگ ڊِڳي جو)
رَتو	ڳاڙهو
ڪارو	ڪارو
پيرو	پيلو
لِيلو	سائو
ڪَناتو	نيرو

سوڊڪي ڳالهائيندڙ هلڪي ۽ گهاٽي رنگ ۾ بہ فرق ڪندا آهن. مثال جڏهن ڪنهن شي جو رنگ گهاٽو ڳاڙهو هوندو آهي تہ پوءِ ان کي چوندا "پڪو رتو"، جي ڪنهن شيءِ جو رنگ هلڪو ڳاڙهو هوندو آهي تہ چوندا "ڪچو ڳاڙهو" .

سوڍڪي جا ڪجھ پيا لفظ:

ٻولاٽي: اها ڳانءِ جنهن جي بدن جو رنگ ڪارو هجي پر منهن جو رنگ اڇو هجي.

ڪولي: جنهن ڳانءِ جا سڱ ۽ ڪر اڇيٽڙا هوندا آهن ان کي ڪولي چون.

چونٽري: ان ڳانءِ کي چون جنهن جي بدن جو رنگ ڪھڙو به هجي پر پيچ اڇي رنگ جو هجي.

پيٽڙي: ٻڪري جنهن جي پيٽ تي اڇو ٽڪو هجي.

نو چاندري: اُن مينهن کي چون جنهن جي بدن تي نو اڇا ٽڪا يا نشان ٿين.

ڊاڪٽر پرسي گدواڻي سوڍڪي محاوري جو مطالعو، ڀارت ۾ ڪڇ جي ٻَني علائقي ۾ وچي ڪيو آهي جتي سوڍا وڏي تعداد ۾ رهائش پذير آهن. سنڌ ۾ رهندڙ سوڍا به سوڍڪي ٻي ڳالهائيندا آهن. سنڌ جي سوڍن جو جيسلمير ۽ ڪڇ جي وڏن گهراڻن سان تعلق رهيو آهي پيرومل لکي ٿو : ”عمر ڪوٽ توڙي ننگر پارڪر جا گادي نشين راڻا جهڙي تهڙي گهر ۾ ڌيئون ڪين ڏيندا آهن ۽ پرڻبا به وڏن گهرن مان آهن. هن جي مٽي ماڻٽي ڪڇ جي راءِ، جيسلمير جي راول ۽ جوڌپور جي مهاراجا سان آهي.(۵) تر جي سوڍن / راڻن جون ريتون رسمون سنڌ جي ٻين هندو ذاتين کان ڪجھ مختلف به آهن. گادي نشين سوڍن جي گذاري وڃڻ بعد مٽاڻن قبا اڏايا ويندا آهن. ان باري ۾ پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو:

”هاٿوڪن نالي ماتر گادي نشين راڻن مان ڪو مرندو آهي ته هن جي سنگ ذري پوري ان جي مٽاڻ قبو اڏائيندا آهن، انهن قبن کي

"پاڙيا" چوندا آهن. جن پاڙين جي اندر هڪ پٽر تي انهيءَ راڻي جي شڪل اڪرائيندا آهن ۽ انهن پٽرن کي "لوڙهيون" چوندا آهن (٦).

"لوڙهہ" لفظ سنڌي مسلمان بہ قبرِ لحد، تربت، گور جي معنيٰ ۾ ڪم آڻيندا آهن (٧). گمان غالب آهي تہ هيءَ ساڳيو لفظ آهي جو سوڍڪي ۾ عام طور رائج آهي ۽ معياري سنڌيءَ مان ورتو ويو آهي.

حوالا:

١. پيرومل مهر چند ، "سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ"، ١٩٩٠ ص ٣٠ -٣٣

٢. ايضاً. ص ٤٣

٣. پرسو گدوائي، "سنڌي ٻوليءَ جي زيارت،" ١٩٨٩، ص ٣١

٤. ايضا ص -٣٥ -٢٨

٥. پيرومل مهر چند ، "سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ"، ١٩٩٠، ص، ٧٣

٦. ايضا ص٧٤

٧. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. "جامع سنڌي لغات" جلد پنجون، ص -٢٥٢٩

باب ڇهون

ٿر جا پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح

ٿر مان گڏ ڪيل پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح معنيٰ سميت هن باب ۾ پيش ڪجن ٿا:

لنب مکڻ چنب = لنب ڪاراڻ سان ڊگيون مکڻ جام ڏينديون آهن، تنهن ڪري چوندا آهن:لنب مکڻ چنب.

ڪدڙن جا اوتارا ڪنيارن جي گهر = ٿر ۾ ڪدڙا ڪنيارن جي گهر ۾ ٽڪندا آهن.

لانپوئو ڏيڻ = لاش کي ساڙڻ وقت باهہ ڏيڻ.

پيرا اپڙيل = مرد جو بد چال هجڻ.

نول ڪرڻ = سولو ڪرڻ.

ڪو اَگو اچنو رهي ؟ = سج اُيرڻ بعد ڪو لڪو رهي سگهندو ڇا؟

سنپت آهي برڪت (ٿر جي هڪ چوڻي) = ٻڌيءَ ۾ برڪت آهي.

ٽالهيون لاهڻ = قطع تعلقات.

نيات ڪان ڇيهہ = برادريءَ مان ٻاهر.

سڄو پٽيل راڄ ٽي چڙي = (ٿر جي چوڻي) سڄو پٽيل راڄ کي ٺي ڦريندو رهندو.

جونءَ سمهي، ليک سمهي ننڊ ڪرڻ = بنا الڪي ننڊ ڪرڻ.

وهانءَ جو ڏورو = اچوتن جي شاديءَ ۾ پيلو سڳو وٽيل، دعوت نامي طور موڪليو ويندو آهي.

چونري جو دونهون لڳڻ = ڪنهن عورت جي شادي ٿيل هجڻ.

ڪنوار گرهه = رن زال ۽ ڪنواري مرد جي شاديءَ مان ٿيل اولاد.
ماني اڪ ٿيڻ = گهر ۾ رنجش پيدا ٿيڻ، گهريلو ڪٽ ڦٽ.
پيڙن ۾ پرم = هڪ ٽري چوٽي، گڏ رهڻ ۾ عزت آهي.
ونو نه ٽر، نه ته ٻر = (ٽري چوٽي)، برسات پئي ته ٽر ۾ سڪار نه ته رڻ پٽ بيابان.
اُنچو لڳڻ = جام، گهٽا ٿيڻ.
ٽر آهي ٽڻ تي نه ڪڻ تي = هڪ ٽري چوٽي.
تاڙي جي تنوار = تاڙو پکي ٻولي ته مينهن وسڻ جو سمو ٿئي.
آکو پايو، گهر گهر ٺاهيو= ٽري ٻاراٽا ٻول معنيٰ برسات پئي اچي تياري ڪيو.
مينهن جو موهري = تاڙو پکي.
مينهن جو مانجهي = سانجهيءَ تارو.
ٽڏو منو واءُ، جنهن ۾ لاءُ نه ساءُ = هڪ چوٽي.
ڏهائيءَ جا ٻول = سج اڀرڻ بعد ٿيندڙ گجگوڙ.
پيم سر اڪان ري گوڊي = هڪ ٽري چوٽي.
اسوءَ جا داروڙا = اسو مهيني ۾ وسندڙ ڇڊو مينهن.
ڪَتيءَ جا ڪاڙها = ڪَتي مهيني ۾ ٿيندڙ گرمي.
ميهه جا ماما = مينهن وساڙا.
هرٽيا پيارڻ = مينهن جو پاڻي واٽن تان هرڻ ٻه پيئن.
مارئيءَ جو پٽر = ٽر جو هڪ خوشبودار ٻوٽو.

ضميمو "الف"

ٿر جا چوندَ لفظ

آٿاڻو– (ڍاٽڪي) آچار

آپ – (ڍاٽڪي) پاڻ

آجڪو – (ڍاٽڪي) گذران

آڏي گيڏي – فصل ڪري پوڻ

آڏوَريو – توٽيون

آڙنگ – اتر ڪان ڪڪرن جو اچڻ

آنبوهيل – ٻيرڙين جا اڌ پڪل پيلي رنگ جا ڪٿا ٻير

آندهر – ٻيرڙين جا سائي رنگ جا ڪچا ٻير

آهار – (ڍاٽڪي) ڪاڌو

ائڻڻ – پيرن ۾ ڪڪرا پئجي وڃڻ

اب گهڙي – (ڍاٽڪي) يڪدم

اُپراٿو – پيرين اگهاڙو گهمڻ

اتيار – (ڍاٽڪي) گهٽو

اِت– (ڍاٽڪي) هتي

اَٿائو – پرڻ

اِپلاٿو – اٺ تي سواري ڪرڻ جو نمونو

اپٽيو – (ڍاٽڪي) واٽريو

اجهور– ڳوٺ جي چوڌاري ويجهڙائي واري زمين

اچوٽر – عمر ڪوٽ، ڪپري، خيرپور ۽ جيسلمير وارو پاڳو، اچي

رنگ جي مناسبت سان نالو رکيو ويو آهي.
ارهو - (ڏاتکي) اورتي
ارهيکو - (ڏاتکي) وڏيک اورتي
اڙلي- کاني تکر
اک پاڏيو - اک جو ڦل
اکاربو - اکن واري ٻني
اکرڙي - گند جو ڍير
اکارو - اک جو ريشو جنهن مان رسا ٺاهيا آهن
أگريل - ٻيرڙين جا پکل ڳاڙها مٺا ٻير
اگهاڙو چنڊ - بنا ککرن چنڊ
أگهاڙو سال - جنهن سال مينهن نہ وسي
اَليک ري - چسي يا گدلي عورت
انچليشور - تر ۾ هندن جي تيرٿ جو آستان
انچر - (ڏاتکي) گهٽو
آٿوهار - آنهر
اَواڙو- کونر
اوپالو- (ڏاتکي) ڏوراپو
اوتارو- مهمانن لاءِ ڌار چونرو يا ڪڙهہ
اوپاڙا - ڪَنڊن جو ڍگ
اورکيو - (ڏاتکي) سچاتو
اولاٽو - اٺ تي سواري ڪرڻ جو نمونو
أونڌيو لک - ايکپري، جتان ماٺهو يا وهٽ لهي چڙهي نہ سگهي.
باسيندي - ٻهاري

بَجير (مونث بجيرياڻي) – نوڪر ، گولو (وزير)
براڙ – اڇوتن پاران گڏ ڪيل ان
بنهہ – بنياد
بيارو – شام جي ماني
باپيهو – پکي ، پپيهو
باٿو – ڪِرڙ جو ٿورو نسريل ابتدائي ڦل
پاهر پگي – (ڊاڻڪي) بدچال عورت
پٿون – چاريون جن جو ٿڙ ظاهر نہ هجي ۽ ٿاريون زمين سان لاڳو دائري ۾ سوڙهيون پکڙيل هجن.
پريتو – پارڻ
پُڙا ڪرڻ – ان جا ڍيرا ٺاهڻ
پڙڪٽو ڪندو – جڏهن ڪندي وڻ جا ڪنڊا ڪچڙا هجن
پڪڙ – پٽ جي مهڙ ۾ ٻي پٽ يا دڙو اڇي گڏجي تہ ڪند واري لاهي.
پوهنگرو – ڪپ يا سڻ جي ٻهاري
پپپارو – منجهند جي ماني
پيلاسو – اٺ تي پيلهہ سواري
پَتو – ماني
پٽَ – واريءَ جو دڙو
پِل سرا – پلو سال، جنهن ۾ گهڻي برسات پوي
پوڙ ڪارينگ – خود رو هنداڻا، جهنگلي هنداڻا
پيِنٽارا – اٺن تي لڏيل ڪنبن جا ڍگ
تِڙڪول – ڪن پٽن جا پاسا اتر اوير ڪان ڏکڻ اولهہ ڏي آهن
تنهنڪري سج ايرڻ سان جنهن پاسي سج جي اس (تڙڪو)

پوي اُن پاسي کي تڙڪول چون.
تلسر – ڏهرن جي سخت زمين
تَلي – پٽن جي وچ ۾ وارياسي ٿورڙي زمين جو ٽڪر
ٿالهيون لاهڻ – قطع تعلقات ڪرڻ
ٿر – خشڪ زمين
ٿري – ٿر جو رهاڪو
ٿوٽي – ڪوڪلو، پورو
ٺارو – وڏي پٽ تي چڙهڻ لاءِ اڌ گول رستو
ٺُبڪا – ڪارا
ٽپري – آباديءَ لائق پٽن جي وچ ۾ گولائي سان سخت زمين
ٽوپا – ٽنڊا ڪڏا
ٽيلاسو – اٺ تي ٽن ڄڻن جي سواري
ٻاج – پٽ تي چڙهڻ لاءِ آڏي سلاميءَ واري واٽ
پارڪر – پاراُڪر، ٿر جو حصو
پارهائي – ڪچين سرن جو چونري جو بنياد
پاساڙو – پٽ جو پاسو (مونث پاساڙي)
پاهيو – دروازي جو پاسو
پائر – ٿر جي ڏکڻ وارو ڀاڱو
پٽڪولو – ڏهرن جي سخت زمين
پَٽيل – راڄ جو چڱو مڙس
پَڇو – (ياٽڪي) پوٺتي
پرويٽ – لوڙهي اندر مال جو واڙو
پُرهه – پنج فوٽ ماپ هڪ ماڻهو جون ٿلهايل ٻانهن جي ماپ

پرهو (ڍاٽڪي)- پرتي

پَرهيڪو (ڍاٽڪي)- اجان وڏيڪ پوئتي

پَڙو - اڪ جو وڏو پن

پُسي - ڪرڙ جو ٿورو نسريل ابتدائي ڦل

پَگ - (ڍاٽڪي) پير

پڳڙيون - ڏاڪا

پَلر - ننڍڙو تلاءُ

پٿارو - پاڻي رکڻ لاءِ ڇاپرو

پوتو - اڇي مٽيءَ جو ليپو

پونو - ڌرن جي سخت زمين

پوچاندو - ٻٽ جو پاسو جو آهستي آهستي هيٺاهون ٿيندو ويندو آهي.

پُوري - وڍيل ڪپ جا مُڇا

پيدليون - ڏاڪا

پير اپڙيل (ڍاٽڪي)- بدچال مرد

جاڪيو (ڍاٽڪي)- روڪيو

جانڪر - صبح جي ماني

جرهيڙي - چنڊ جي پڙ ۾ تجلو

جڪي لگ - ٿر جو عام تڪيو ڪلام

جهارو - صبح جي ماني

جهانپو جهورڻ - گهوٽ کي اٺ، گهوڙو يا زيور تحفي ۾ ڏيڻ جي رسم

جهول - ڌرن جي سنئين زمين جتي گهاٽا وڻ ۽ ٻوٽا هجن

چاڙهاڻ - ٻٽ جي چاڙهي

چَڙسي - کوهه مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ پکال

چڙهٽي – ڏاڪڻ
چوپتيو – چوديواري
چولاسو – اٺ تي چئن چئن جي سواري
چۆنرو – (جمع چئونرا) ترجي جهوپڙي
چيڙهو ڪنڊو – جنهن ڪنڊي وڻ جا ڪنڊا ۽ ٽاريون پڪيون هجن.
ڇاجارو – چونري جا ڪک ڏيڻ وارو ماهر
ڇاجو – چونري جا ڪک ڏيڻ
ڇاڏهول – ڇسي يا گولي عورت
ڇنيڻ – در مٿان رکيل ڪاٺي
ڇنٽ ڦڙي – مينهن جو وسڻ
ڇنڊون پوڻ – مينهن وسڻ
ڇيڪو (ڍاٽڪي)- ٽڪڙو
ڇيڪيرو (ڍاٽڪي)- اجانوڏيڪ ٽڪڙو
ڊُبو – پٽن جي وچ ۾ مٿاهين زمين جو ٽڪر جتي پاڻي بہ بيهي
ڊَڙبو – واريءَ جو ننڍڙو دڙو
ڊُڪاڻ – مهمانن لاءِ ڌار چونرو يا ڪڙهہ
ڌوپ-ڪاٺ جو بند جنهن تي ويهي غسل ڪجي
ڌوري مل – چونري ۾ ڪم ايندڙ وڏي ڪاٺي
ڏانگڙو – انڊلٺ
ڏڪرو – پٽ
ڏنيل – بيواه، وڌوا
ڌوٿيٽڙا – ترجا ماٺهو ڏٺ ڪاٺڻ وارا
ڏوجهہ ڏيڻ – کير گڏ ڪري ورهائڻ تہ جيئن مولا مينهن وسائي

ڏوريا – چونري جون نوڙيون
ڏونگهري – (ڍاٽڪي) بصر
ڏهر – ڍٽن جي وچ ۾ سنئين زمين
ڏهري – ڍٽن جي وچ ۾ ٿورو زمين جو ٽڪر جو ڪجهه سخت هجي.
ڏيڪرو – پٽ
ڏيڪري – ڌيءَ
ڊاپي – ڏين واري ٻني
ڊاڳو – ٻن ڍٽن جي وچ ۾ سوڙهي زمين جو تمام گهٽو وارياسو ٽڪر
جتي هلڻ ۾ مشڪلات ٿئي.
ڍاٽ – وارياسو ملڪ
ڍاٽڪي – ڍٽ جي ٻولي
ڍاٽي – ڍٽ جو رهاڪو
ڍار – ڍٽ جي لاهي
ڍاٽي – (جمع ڍاٽيون) ٿئون وسايل ڳوٺ
ڍَٽ – وارياسو ملڪ
ڍرتاڻ – ڍٽ جي لاهي
ڍرڪاڻ – پٽ جي لاهي
ڍُومڻ – مٽيءَ جو اڌ گول پيالو، ماني، ٻاجي، يا لسي رکڻ جو طباخ
رابڙيو – لسي، ٻاجهر ۽ ڦوگينسي مان ٺهيل ٻاجي
راسو مينهن – آهستي وسندڙ مينهن
رائو – ڍٽرن جي سنهي ٻور
روهيراڙو – روهيڙي جي وڻن واري ٻني
ريڪر – نرم زمين

رِبل – ڳوٺن لڳ زمين جو سنئون ٽڪر جتي راند رهي سگهجي.
ساڪر – (ڍاٽڪي) مصري
سامروٽي – ٽر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
سانٺٽو – بيواهہ، وڌوا
سپراتي – سگهڙ زال
سَر – تلاءُ
سُرٽي – چونري تي رکيل ۽ ڪنڊريل گاهہ
سرهاتو وهاڻُ– بنا بدي بنا پٺسي سگّ.ملڻ وارو وهاڻُ
سَڪالڙو– (ڍاٽڪي) بيمار
سَن – لوڻ جي پيدا ٿيڻ واري زمين
سورانگهي – اٺ تي ٻئي جنگهون هڪ پاسي ڪري ويهڻ
سُوڪر– پري کان ايندڙ برسات جو سوسات
سوڪيم – شاهوڪار
سومٺ – گند
سوئيڪو ڪنڊو – ڪنڊي جو وڻ جيڪو سو سالن کان مٿي جي
عمر جو هجي.
سيت – پپ جي پاڙ
صبوحڙي – صبح جي ماني
ڦدولي – (ڍاٽڪي) اجائي ڳالهہ
ڦرهيڙي – ڪوهہ مٿان ڪاٺ يا سيمينٽ جو چورس چوڪ
ڦگايو – (ڍاٽڪي) اچلايو
ڦُلانتي – بيواهہ، وڌوا
ڦُلي – ڦوڳ جو ٻور

ڦُليا - اڪ جا گل
ڦوگيسي - ڦوگ جو ٻور
ڦوگارو - ڦوگ جي وڻن واري ٻني
ڪانو - سنئين ۽ سخت زمين
ڪانِي - سنئين ۽ سخت زمين
ڪارينگ - هنداڻو
ڪاريون - چتيون
ڪُت - ترِ ۾ هڪ قسم جو ميڙ
ڪتا - ڦوگ جي ڦل ۾ اندر سنها تاندورا
ڪَپرو - واريءَ جو ننڍڙو ڍڙو
ڪَپُوريو - ڪونر
ڪِرسي - ڪنڊي جي ڪاري ڪاٺي
ڪَرِهو - لانڍيءَ جي ويڪر وارو پاسو
ڪريون - هنداڻي جا ٻج
ڪڙڇ - چونري جو گول دائرو
ڪڙسيو - پٽل جي لوڻي
ڪِڙو - ٻن ڪاٺين ۽ ڇڏن ڍاڪن وارو دروازو
ڪَڪڙيون - پيرين جا سائي رنگ جا ڪچا پير
ڪنڊيرا - ڪنڊن وارو ڪنڊي جو وڻ
ڪَننو - تر جي هڪ طبعي بناوت جو نالو
ڪُني - خيرات
ڪُوڪڙ - سڪل پيرون
ڪوڪلا - سڪل چيڙ
ڪونڊي - مٽي جو طباخ جنهن ۾ اٽو ڳوهجي

ڪَهنتو – ڪندو
ڪيڻ – (ڍاٽڪي) ڪيڏانهن
ڪاٽيو – لسي، ٻاجهر ۽ ڦوڳيسي مان ٺهيل ٻاجي
ڪَائڙ – ٽر جو اتر وارو حصو
ڪتِي – لوئي
ڪَٽينگڻ – سنياڻ
ڪوڪا – ڪنڊيَ وڻ جون پڪل ڳاڙهيون سگريون
ڪيجڙ – ڪنڊي جو وڻ
ڪيجڙارو– ڪنڊي جي وڻن واري ٻني
ڳانوڙ – ٻٽ جي مٿاڇري تي هيٺاهون هنڌ جتان ماڻهو ۽ مال لنگهي
ڳياڏوٽي – ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ ترائي
ڳنڪا – نم جون پڪل نموريون
ڳلهہ چڪو – ڊيٻ ۽ ڪپ جون نوڙيون
ڳُرس – واريءَ ۾ پيرن جي اندر وڃڻ سان زمين ۾ کڏو ٺهي پوڻ
ڳگهريون – ٻاجهرَ جو ڳڙ پيل منو ٻٽ
ڳوتر – آڪهہ، برادري
ڳوچر – مال جي چرڻ لاءِ زمين جو ٽڪر
ڳوچار ۔ ٽڙڪول جي سامهون وارو پاسو، ٻٽن جو اهو پاسو جنهن تي ٽڙڪو نہ پوي.
ڳوڏيا – اٺ جي ڳوڏن تي پرت پريل ڪپڙي جو ٽڪر
ڳوريند – اٺ جي سيني تي پرت پريل ڪپڙي جو ٽڪر
ڳوڙڏرو – ڪارونجهر جبل مان نڪرندڙ نئن
ڳوٺر – ٻنين پاسي ٻہ چار گهر
ڳيو – (ڍاٽڪي) ويو

ٻَارو – پٽ جو هنڌ جتان پاڻي وهي رستو ناهيو هجي
گهاڙُو – وڏو رستو
گُهرڙڪو – (ڍاٽڪي) سڪرات
لاسوڙ – بنا ڪنڊن ڪنڊي جو وڻ
لانجهہ – پٽ جو هيٺاهون هنڌ جتان لنگهہ هجي
لَڪ – پٽ جو اهو هنڌ جتان لنگهہ هجي
لوڏي – ٿيڙو
لوءِ – چونري جو اندريون پاسو
لهاڻ – پري ڪان ايندڙ ڪڪرن جي ڪاراڻ
لينجهہ – پٽ جي هيٺاهين هنڌ وارو مال ۽ ماڻهن جو لنگهہ
ماهيلِي – زال، گهر واري
مَٿاري – پٽ مٿان سڌي زمين جتان ماڻهو ۽ وهٽ هلي سگهن
مَجر – ڪنڊي جو ٻور
مُڇ – پٽ جي ڇيڙي وارو هنڌ جتي اوچائي يڪدم ختم ٿئي
مَڙهو – ٻن پٽن جي وچ ۾ وارياسو ننڍو زمين جو ٽڪر
مَڪَا – ڪٻڙن جو ميوو
مگرو – ويڪري مٿاهين مٿاڇري سان زمين جو ٽڪر
مَنَدر – ہہ پٽون ڪنڊ تي پاڻ ۾ گڏيل وارو هيٺاهون هنڌ
منڌهيڙو – ڇنو
موٽو – (ڍاٽڪي) وڏو
موٽيرو (ڍاٽڪي)– وڏيڪ وڏو
مورو – ويڪري مٿاهين مٿاڇري سان زمين جو ٽڪر
مونگهڙو – دروازو
مهرات – شاديءَ کان اڳ واري هڪ رات

مهراٹو – ٹڙ جي هڪ طبعي بناوٽ جو نالو
مهنتر – مينگهواڙن جو پٽيل
ميڙهي – ماڙي
ميهہ جا ماما– مينهن وساڙا
ناڪو – پٽ جي وچ ۾ هيٺاهون هنڌ جتان ماٺهو ۽ مال لنگهي
نرھ – ڪتن جي چيڙن جا تاندورا
نُک – خاندان جي شاخ
نوڻ – ٻن پٽن جي وچ ۾ ڊسڙ وارو مال جو لنگهہ
نيپوجهر – نم جو ٻور
نيڙڪو – (ڍاٽڪي) اجان ويجهو
نيڙو – (ڍاٽڪي) ويجهو
وانڍ – هڪ معمولي ڀونگو
وانٺر – برسات کان اڳ لڳندڙ طوفان
وٽ – ٹر جي هڪ طبعي بناوٽ جو نالو
وڇاڻا – وڇائڻ لاءِ ڪپڙو
وسناڻ – گاهہ جا ٻج پاڻيءَ ۾ پسائي اکري ۾ چڙڻ
ونگو – ٹر جي هڪ طبعي بناوٽ جو نالو
ويريون – تانگها کوهہ
ويڙهو – لوڙهي اندر مال جو واڙو
ويٺر – ٻن پٽن جي وچ ۾ سوڙهي زمين جو ٽڪر
هاڏو – ڪانءُ
هَتو – (ڍاٽڪي) هيو، هو
هُون – (ڍاٽڪي) آءٌ ، مان
هيڪل گوديون – وڻ وانگر ٹڙ سان چاريون

ضميمو "ب"

(١) ڍاٽڪي يا ٿاريلي محاورو - ٿرپارڪر ضلعي مان:

آڄ اويلا ڪيون آويا ڪهڙو مجهہ مين ڪام،
ٿانرو مهنتو گهر ناهين آئي سڳٽيرو سام.
شهر اُجين هون قريو محلي آويو آڄ،
تاس اويلو آويو توج ٻالاوڻ ڪڄ،
چندر گيو گهر اپڻي راجا تو ٻي گهر جا،
مين ابلاسي سي ڪينو ٻلاٺو تون ڪيهر هون گا.
ڪيهر ڪوالي ٻڪي چالي ٻڪي ناهر،
جوڪو لاڳي جند نين لاڪون ڪرين بچار.
ايو شينهہ پچاڻا هيڪل گر ابيهہ،
گهر اُندران را ڍونڍي تو تان شرم نہ آوي شينهہ.
سڄ سهيچي سينگار، راجا ڪري پڪار،
جوڪم لاڳسي جيانين لاڪون ڪري بچار،
ٻاهري ڏجي ڪيتر نان ٻاري ڪيٽ نان ڪائي،
راجا ڏٺڏي رعايت نان جڻ ري ڪوڪ ڪئي لاڳ جائي،
ڪوڪ مت ڪر ري سهيچي، ڪوڪ ڪائينڪي هوءِ،
ڪيهر ڪي مک ٻڪري چوٽي سٽي نہ ڪوءِ،
آئي ڏيان آپ ري آئي مت لوٻو آپ،
هون ڪوالي تون برهمڻ هون ٻيٽي تون باپ.

(٢) ٿاريلي يا ڍاٽڪي نمونو، جيسلمير رياست مان ورتل:

هيڪ ماڙهوءَ کي ٻہ پٽر ها. هن منجها ننڍي پٽر ابا کي چيو "اي ابا مال منجها مهجو ڀاڱو هو سو مي کي ڏي. تڏهن هن هن کي پهجي موراڳ پراهي ڏنهي. گهڻ ڏينهہ نہ ٿيا تہ ننڍيو پٽر سڀ گڏ ڪري اڳهئين ڏيهہ هليو گيو، اٿون اوٽي لُچائيءَ منجهہ پنهنجو ڌن وڃائي ڏنو. جڏهن سڀ وڃائي چڪو تڏهن انهي ڏيهہ مين ڏاڍو ڏڪر پيو، آئون هن کي تنگچائي ٿيڻ لڳي تڏهن هو هُني ملڪ جي هڪ ماڙهوءَ وٽ ٽڪيو جهن هن کي پهجن کيترن منجهہ ميرو (مرون) چرڻ کي مڪو، آئون اهو جي چل ميرو ڪاٺيندا ها تهہ سان پاڻ جو پيٽ ڀرڻ چاوندو هو سي پاڻ هن کي ڪوئي ڪيئن ڏيندو هو. تڏهن هن کي عقل آيو، آئون چوڻ لڳو تہ منهجي پيءُ جي پورهتن کي ڪاوڻ ڪان وڌندي ماني ٿيندي، آئون آءُ بک ٿو مران، آءُ اٿي پهجي پي وٽ ويندس آئون هن کي چوندس "ابا مهي الله جو آئون تهجو گناهہ ڪيو آهي هاڻي تهجو پٽر چوڻ لائق ڪين آهيان، موڪي تهجن پورهيتن منجهہ هڪ جيڙو ڪر "پوءِ اهو اٿي پيءُ ڏي گيو پر اهو ارگوج هو تہ هن کي پيءُ ڏٺو آئون رحم ڪري درڪي ڀاڪر وجهي گڏيو، آئون مني ڏنائين ...."

ضميمو ”ج“

شاهہ جي رسالي ۾ سر ڍول مارو جا بيت ۽ وائي

(بيت)

(١)

اُتر واءُ ڪِونديِ، پَهلي موسمہ ميه

پـالاڻ رونـيه، واليا جِسمَ وساريين.

(٢)

اُتر ڏيسان اوٺيـان، ڏکڻ ساوٽيان

ڍولو نروَر سيِريين، ڏُن پکر ڪَڙيان

پـچـو ڪُنجڙيان، ڪوڻ هياري سجٽيـن.

(٣)

ڍاڍي جي ڍول ملي، تهہ ڍولا نون ڪَهيج

ڪَرسَڻ پکو، ڪـڻ چِٽيو لائو آپ ڪريج.

(٤)

ڍاڍي جي ڍول مِلي، تہ کهڙي سنـڻيـن لَج

اکيان ڪاجل موهيان، تـلڪ ڪـي پَر پکج

پـه پـه پند پـَهـوري، اوسَت لـنگ.

(۵)

ڍولا، مارئي آيسي پاتلي، سيـپ پَري انکـاءِ

ناء نجيري شکتو، مـت لکَ ڪَر ڪـي جـاءِ،

(٦)

اک بٽـائي باتلي، ڏوبو ڏاج نـہ کاءِ

ڪنور جيسي ڪامڻي رک، هٿ لڳي مرجاءِ.

(٧)

ڏينيو تک مُنار گهر، تسڪَر جِئيي تَڪَ
سِرکي سَو نيرو، ماري پاسي لڪَ.

(٨)

متون ڏوئي ميٽ، اپي سورج سامهون
تاس نہ پيئي پيٽ، هيمر ورني مارئي.

(٩)

رَمر هُو نسنگ، رمر ارور پاسي ڪَٽ
گوشي تري ڪماڻ جي، ڪبئو نہ ٽونٽي لنڪ.

(١٠)

رمر هونسنگ رمر، ارسين ار لڳاءِ
ٿلان پري ٽارڙي، پورا پڳي نہ جاءِ.

(١١)

اُر سنگا، نه سپيا، ڏند تہ ٻَنيه ٻاڻ
ڍول تماري مارئي، جيسا هنجهہ نياڻ.

(١٢)

اُر سنگا، نه سپيا، نين تہ منجهو منجهہ
ڍول تمارِي مارئي، هٿي ڪرندا هنجهہ.

(١٣)

ارسنگا، نہ سپيا، نين تهہ ونگٽ ونگ
ڍول تماري مارئي، هٿي ٻاڻ نهينگ
ماري مند نيسنگ، چاڙهي سيگ مُلڪ جِئن.

وائي

(۱۴)

مٺن تو نڪري، ساڪه سنگ جائي ري
پي مون ۾ گڻ ايڪ نهين
ايڪ جٺن ڪوجهي، ڏوجهي صورت نهيـن
توسين لڳا مورا جي
شاه نجف ڪي نوبت لاڳي، پهلي تڪورسين جائي ري
پي مون ۾ گڻ ايڪ نهين

(۱۵)

ساجي تيان سيگڙي ورمل هات ڪري
وڙهندي سيـر ويرين، ڪوڏ ڪنـيان ڏي.

(۱٦)

آما پڪا جه آميـاُن وڻ پـڪا وٺيا
ڪوري پڪي ڪول، جـي رس وهي نينا.

(۱۷)

ڪونجان رات، ڪـر برٺو ارلي ٿوليا بيس
سُتي ڍول سنيرٺو، ارلي پڳي ايس.

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY

سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌَڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسُل وارا پَنَ به مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَنَ جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي به ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽَ کي نه مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڏي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن ڪي پڙهي سماجي حالتن ڪي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني ڪي **چِوِ، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)